संगीत

सौभद्र

लेखक

कै० अण्णा किर्लोस्कर

प्रकाशक :
गोपाळ राजाराम पाटणकर
कॉंटिनेंटल बुक सर्व्हिस
६२६ शनिवार, पुणे २

★

मुद्रक :
रा. ना. सरनाईक
सुलभ मुद्रणालय
२९१ शनिवार, पुणे २.

हें लहानसें पुस्तक

रावबहादूर

केरो लक्ष्मण छत्रे

प्रोफेसर, डेक्कन कॉलेज, पुणें.

यांस

त्याच्या अलौकिक गुणांवर लुब्ध होऊन
ग्रंथकर्त्यानें अतिविनयपूर्वक
अर्पण केलें आहे.

सन १८८३

—बळवंत पांडुरंग किर्लोस्कर

प्रस्तावना

दोन-तीन वर्षांपूर्वी कांहींएक कारणानें ह्या संगीताची कल्पना माझ्या मनांत उद्भवून तदनुसार श्रीमहाकवि कालिदास यांच्या अभिज्ञान-शाकुन्तलाच्या चार अंकांचें भाषांतर संगीतांत केलें व त्यास योग्य अशी मंडळी अनुकूल झाल्यानें त्याचा रंगभूमीवर प्रयोगही करून दाखविला; तो रसिकजनांस मान्य झाला, असें वाटल्यावरून दुसरे वर्षी त्या नाटकाच्या पुढच्या तीन अंकांचेंही भाषांतर करून, तो ग्रंथ संपवून सर्व प्रयोग आमच्या मित्रमंडळीच्या दृष्टीसमोर आणिला. आतां या तिसऱ्या वर्षी आमच्या आर्यबंधूंची सेवा करण्यास कोणतें साधन मिळावावें, या विवंचनेंत असतां दुसरीं प्राचीन नाटकें पुष्कळ पुढें येऊन उभीं राहिलीं. परंतु आपल्याशीं अनुकूल असलेल्या मंडळीकडे पहातां तीं सर्व नाटकें माझ्या दृष्टीनें असाध्यशीं वाटूं लागलीं. या कारणामुळें आपल्या पुराणांतील एखादा इतिहास घेऊन त्यावर स्वकपोलकल्पित रचना करून हें वर्ष साजरें करावें, असा विचार मनांत ठसला. नंतर तसे इतिहास पुष्कळ मनांत येऊन हा अर्जुन-सुभद्रा विवाहाचा इतिहास सर्व प्रकारें ठीकसा वाटल्यानें यथामति त्यास नाटकरूप देऊन हें संगीत सौभद्र नाटक तयार केलें. नाटकाचे निर्बंध पुष्कळ आहेत; तिकडे जितकें देववेल तितकें लक्ष देऊन याची रचना केली आहे. कितीएक ठिकाणीं इंग्लिश पद्धतीवरही यांत रस आले आहेत. सारांश, हें नाटक स्वतंत्र रीतीनें तयार न होतां अनुकूल असलेल्या मंडळीकडे पाहून रचिलें असल्यामुळें सुज्ञ रसिक यांतील दोषांकडे दृष्टि न देतां अल्प गुणांचा बहुमान करतील, अशी आशा करतों.

इसवी सन १८८२. ग्रंथकर्ता.

अंक १ ला

नान्दी.

सूत्रधार :

पद–[राग–भूप : ताल–त्रिताल]

नमुनि ईशचरणा । करिन मग गजाननाच्या पादस्मरणा नमु० ॥ धृ० ॥ सुकविरत्नमाला । अतिशोभा दे यदीय सुंदर वृक्षाला । जिच्यामध्यें महामणी प्रकाश पाडित सुवर्णपदकीं वसोनियां कालिदास राणा ॥ नमु० ॥

पद–[' नमामि महिषासुरमर्दिनी ' या चालीवर.]

तुम्हां तो शंकर सुखकर हो । हिमधरास्थित विकट काननिं तप करी प्रियकरी शुभकरी सुंदरी तिजवरी भुलत निज कैलासनगिं तो । शंकर सुखकर हो ॥ धृ० ॥ पद्मजा मुर· रिपुसहि अवमानुनि इंद्रा चंद्रा सकलां सोडुनी पर्णनीं कुंद-रदानि सुकुंतला वेणी जाहली शिववरानुसारिणी पर्वतामशिरो-मणी अर्पि कन्या सद्गुणी हर्षनिर्भर करग्रहणीं झाला महादेवास तो । शंकर सुखकर हो । तुह्मां० ॥ १ ॥

प्रेमपुरस्सर ईश्वराचें स्तवन इतकें झालें तरी पुरे आहे. आतां घरीं जाऊन भार्येचें अनुमोदन घेऊन नंतर नाटकास आरंभ करावा. (इकडे तिकडे फिरून, पाहून) अरे, माझी प्रियसखी इथें कुठें दिसत नाहीं ! (पुनः पाहिल्यें करून) ही पहा माझी प्रिया, मी इथें समोर उभा असतां मजकडे

पहातदेखील नाहीं; आपल्याच नादांत कांहीं गुणगुणत आहे ! तर ही काय म्हणत आहे तें ऐकूं.

(नटी प्रवेश करिते.)

नटी :

पद-['जलभरन जात जमुनाके घांटपर,' या चालीवर.]

झाली ज्याची उपवर दुहिता । चैन नसे त्या तापवि चिंता
झाली० ॥ धृ० ॥ केंवि मिळे पति कुलीन सुंदर । लोकप्रिय
धनवान जो ज्ञाता । झाली० ॥ १ ॥ सासु श्वशुर दिर जावा
नणंदा । छळितील किंवा करितिल ममता । झाली० ॥ २ ॥

बरें, हें सर्व हवें तसें मिळून लग्न झालें म्हणजे तरी चिंता संपली असें होतें का ? नाहींच—

सासरिं मग ती कशि वागेल ही । काळजि निशिदिनिं
पोळवि चित्ता । झाली० ॥ ३ ॥

सूत्र० : (जवळ जाऊन) प्रिये, कन्येच्या लग्नाविषयीं इतकी अधीर कशाला होतेस ? पहा—

साकी

कन्येपूर्वी तिच्या पतीतें विधि निपजवितो आर्ये
ईशाज्ञेविण कांहीं न होतीं सृष्टींतिल तीं कार्यें ।
म्हणुनी स्वस्थ रहा । विधिघटनेची वाट पहा ॥ १ ॥

नटी : पुरे बाई, नेहमीं असा वेदान्त सांगावयाचा; असानें काय होणार आहे ? मुलगी वाढत चालली, तिच्याकरितां एखादें चांगलेंसें स्थळ आपण कांहीं ना पहात ?

सूत्र० : काय वेडी आहे पहा ! अग आम्हांला कांहींच का काळजी नाहीं असें समजतेस तूं ? ऐक तर —

दिंडी

तुझी चिंता ती दूर करायातें
करुनि आलों सखि लग्ननिश्चयातें
विभव–सद्‌गुण–कुल–रूपयुक्त ऐसा
असे जामाता रतिस मदन जैसा ॥ १ ॥

नटी : (आनंदानें आलिंगून) बरें झालें बाई एकदांचें. पण प्राणनाथ, आतां एकच गोष्ट विचारायची आहे, तेवढी सांगा म्हणजे झालें—

कामदा

जन्म घेति ते कोणच्या कुलीं
वसति नित्य ते कोणत्या स्थलीं
जनक–जननि हीं असतीं कीं तयां
द्रव्य किति दिलें, दिवस किति वया ॥ १ ॥

सूत्र० : वा ! हा एकच प्रश्न वाटतें ? प्रिये, तुला फार सांगायला नको आहे, कारण मीं जें स्थळ ठरविलें आहे तें तुझ्या माहितींतलेंच आहे.

नटी : तें कोणतें ?

सूत्र० : अग, या द्वारकेंतच राहणारा माझ्या भगिनीचा पुत्र जो चंद्रकांत तोच वर ठरविला आहे, समजलीस ?

नटी : (आनंदानें) तर मग दुधांत साखर पडल्यासारखेंच झालें.

सूत्र० : प्रिये, आमच्या कन्येच्या विवाहाच्या गोष्टीच कां या सभासदांनीं ऐकायच्या ? हे माझें नाटक पहाण्याकरितां आले आहेत.

नटी : महाराज, आज नाटक कोणतें करणार आपण ?

सूत्र० : ऐक—

सार्की

कालिदासमुखकविकृतिपक्कान्नातें सेवुनि विटले ।
रसिक तयांना पुनर्बुभुक्षाकरणीं तिखटचि केलें
बलवत् कविवर्यं । अपुल्या परिमित चातुर्यें ॥ १ ॥

तर अशा उद्देशानें त्या कवीनें रचलेलें जें संगीत सौभद्र—नामक नाटक तें मी आज करून दाखविणार आहे. तर तत्संबंधीं सिद्धता कर.

नटी : ही मी तयार आहे, काय ती आज्ञा व्हावी.

सूत्र० : प्रिये, या वसंतऋतूंतील समयाचें वर्णन ज्यामध्यें यथार्थ असेल असें कांहीं गायन कर, नंतर नाटकास आरंभ करूं.

नटी : ठीक आहे—

पद—[' दिल छीनलिये, ' या चालीवर]

वैशाखमासिं वासंतिक समय शोभला । आम्रासव पिऊनि गान करिति कोकिला ॥ धृ० ॥ या जाइजुई मोगरिला बहर तो आला । गुंजारव करण्यांत गुंग मधुप जाहला । नव पल्लव ते फुटति सकल वृक्षगणांला । कुसुमगंधयुक्त मंद वात सूटला । वै० ॥ १ ॥ अति थंडगार चंदनाचि उटी लावुनी । वर जाति पुष्प-धवल हार कंठिं घालुनी । रमतात युवति चांदण्यांत पतिस घेऊनी । लोकां शीतोपचार इष्ट वाटला । वै० ॥ २ ॥ नगरांत लग्नमंडपांचि दाटि जाहली । नरनारि नटुनि वीथिंत मिरवीत चाललीं । बहु वाद्यगजर धुमधुमनी गर्दि उसळली । दक्षिणार्थ भिक्षुकगण पळत सूटला । वै० ॥ ३ ॥

सूत्र० : शाबास ! प्रिये शाबास ! तूं ज्याप्रमाणें समयाचें वर्णन केलेंस

त्याचप्रमाणें वृत्त आमच्या या द्वारका नगरींत चालले असून राजवाड्यांत तर मोठ्याच समारंभाची तयारी चालली आहे. कारण—

साकी

झाली उपवर श्रीकृष्णाची भगिनी सुभद्रा तिजला।
दुर्योधन-भूपासि हलधरें द्याया निश्चय केला ॥

(पडद्यांत " हा मूर्खा भरतकुलाधमा ! धनंजयवीरास द्यावयाची,
असें म्हणायचें सोडून त्या अंधपुत्राचें नांव घेण्यास
तुला शंका कशी रे नाहीं आली ? ")

सूत्र० : प्रिये, तीर्थयात्रा करीत करीत या द्वारकेसन्निध येऊन पोहोंचला असा जो धनंजय, त्याला माझ्या भाषणापासून कोप आलासें दिसतें, तर चल आपण इथून जाऊं. (असें म्हणून दोघेंही जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

[तदनंतर प्रवासवेष धारण केलेला असा अर्जुन प्रवेश करतो.]

अर्जुन : [" हा मूर्खा " इत्यादि पूर्वोक्त म्हणून]—

पद— [राग—झिंझोटी : ताल—दादरा.]

नाहिं झाले षण्मास मला राज्य सोडुनि। तोंचि विपरित हें काय ऐकण्यात ये जनीं। नाहिं० ॥ ध्रु० ॥ काय माझा तो भाग अंधपुत्र सेवितो। काय देवकिचा तनय कृष्ण, वचन मोडितो। काय हलधर नररत्न मर्कटासि अर्पितो। नवल हेंचि मन्मनीं। नाहिं० ॥ १ ॥

अहाहा ! प्रिये सुभद्रे, तुजीहि कृति अशीच झाली ना !

पद- [राग-नीलांबरी : ताल-धुमाळी.]

गंगानदि ती सागर सोडुनी। कूपा मिळण्या धावे। किंवा राका चंद्रकलेनें राहुमुखांत पडावें। अथवा चांडालाच्या सदनीं श्रुतिनें काय रिझावें। किंवा कोमल हरिणीनें त्या वृकगेहांत शिरावें। कामधेनुनें आनंदानें खाटिकहस्तिं पडावें। तरी सुभद्रे तूं मज सोडुनी अंधसुतासि वरावें ॥ १ ॥

अथवा त्या अबलेवर मी काय हा दोषारोप करतों ? ती पराधीन असल्या-मुळें असा प्रकार चालला असावा, यांत संशय नाहीं. कारण---

पद- ['कर्पुरधवलांगा,' या कर्नाटकी चालीवर.]

होतों द्वारकाभुवनीं। पाहिली प्रिया नयनीं। पूर्ण होती मला वशिनी। कसा शठ ती वरिल कामिनी। होतों० ॥ ध्रु० ॥
ती तरुणी मजला निरखुनि वर शशिकर-विकसित कुमुदिनिपरि हरिखुनि किंचित मुरडुनि मधुर स्मित करि करिगमनि।
होतों० ॥ १ ॥

तर मग त्या सुंदरीनें धृतराष्ट्रपुत्रासच वरावें अशाविषयीं कृष्णाचाहि आग्रह झाला असावा काय ? (विचार करून) छे ! छे अशी गोष्ट कांहीं संभवत नाहीं. कारण---

पद- [राग-बिलावल : ताल-त्रिवट.]

प्रतिकूल होइल कैसा कृष्णदेव मातें। जाहले प्राणाहूनी प्रिय भक्त ज्यातें। प्रति० ॥ ध्रु० ॥ आमुच्या उत्कर्षानें हर्ष ज्या होतो। दुःखिता पाहुनि आम्हां खेद ज्यास होतो। पडूं नये संकटिं आम्हीं म्हणुनि कष्ट घेतो। आमुच्या चिंतेनें ती झोप नये त्यातें ॥ प्रति० ॥ १ ॥

अशा प्रकारचें असाधारण प्रेम आम्हां पांडवांवर असून माझ्याविषयीं तर भिन्नभाव त्याला मुळींच नाहीं. पहा--

पद--[राग व ताल सदर.]

सारखें शौर्य माझें लोकीं गाजविलें
मम भुजबल बहु करुनी सुर लाजविले
समयविशेषीं माझे अश्व खाजाविले
मम यशापुढती आपुलें यश करी कोतें । प्रति० ॥ २ ॥

देवा ! याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतां, एवढ्यानविषयीं प्रारब्धाची गति कशी वक्र झाली कळत नाहीं. मला असें वाटतें, कीं, हा सर्व घोटाळा त्या हलधरानेंच केला असावा, यांत संशय नाहीं. अरे हे रेवतीरमणा बलरामा !--

पद--[ताल व राग सदर.]

कोणता वद रे तुझा अपराध केला
म्हणुनियां ऐसा करिशी चंड दंड याला
काय तें गेलें सारें नातें लयाला
तव मत भगिनीबंधूहुनी भिन्न कां तें । प्रति० ॥ ३ ॥

अरे सारें खरें; पण मी त्या यःकश्चित् भरतपुत्राच्या भाषणावर विश्वास ठेवून फसलों तर नाहीं ! सुभद्रा मला सोडून त्या दुर्योधनाला कालत्रयीं देणार नाहींत. बहुधा त्या वंचकानें मला खिजविण्याकरितांच हें भाषण केलें असावें. असो; तर त्याविषयीं आतां विशेष बाटाघाट नको आहे. आपण आपले थोडे राहिलेले दिवस उरलेलीं तीर्थें पाहण्यांत घालवून लवकर धर्म-दर्शनाला जावें हें बरें. (इकडे-तिकडे फिरतो. पडद्यांत वीणाशब्द होतो.) अरे, हा अक्षय्य हरिभजनयुक्त मंजुळ वीण्याचा शब्द ऐकूं येतो आहे,

यावरून खचित नारदऋषींची स्वारी येत असावी. बरेंच झालें. अशा प्रसंगीं त्या सत्पुरुषाचें दर्शन होत आहे, यावरून माझ्या इच्छित कार्यसिद्धीस हा शुभ-शकुनच समजायचा. (वाट पहात उभा राहतो.)

(नंतर नृत्यगायनयुक्त नारद प्रवेश करतो.)

नारद :

पद–[विठाई माउली, या चालीवर]

राधाधरमधुमिलिंद । जयजय रमारमण हरि गोविंद ॥ धृ० ॥
कालिंदी–तट–पुलिंद–लांछित सुरनुतपादारविंद । जय० ॥ १ ॥
उद्धृतनग मध्वरिंदमानघ सत्यपांडपटकुविंद । जय० ॥ २ ॥
गोपसदनगुर्वलिंदखेलन बल्लवस्तुतितें न निंद । जय० ॥ ३ ॥

अहो, सच्चिदानंद परमेश्वराच्या स्वरूपावाचून दुसरें काहीं भासत नाहीं व दिसत नाहीं, असा खरा प्रकार असून हे मूढ जीव अमुकच स्थलाविशेषीं ईश्वरसान्निध्य आहे अशी कल्पना करून व्यर्थ श्रम मात्र घेतात. पहा—

पद–[राग–कानडा : ताल–त्रिवट.]

निजरूपीं जगदाकृतिभासा कारण होऊनि करित विलासा
॥ धृ० ॥ वस्तुस किरणें छाया ये परी । दोहिंस कारण तो
रवि जैसा । निज० ॥ १ ॥ भिन्नाकृति जरि कुंडलवलयीं ।
कनकगुणाचे दिसतो भरलासा । निज० ॥ २ ॥ निखिल
निरंजन निस्तुल तो प्रभु । व्यापक झाला व्याप्यहि तैसा ।
निज० ॥ ३ ॥

(इकडे–तिकडे फिरतो.)

अर्जुन : (पुढें होऊन) मुनिवर्य, आपणास हा मध्यम पांडव पार्थ अभिवादन करतो आहे.

नारद : वत्सा धनंजया, तुझें इच्छित पूर्ण होवो. अरे, पण तूं एकटा इकडे कुणिकडे ?

अर्जुन : महाराज, आपल्या अनुशासनाप्रमाणें एक संवत्सरपर्यंत तीर्थयात्रा करण्याचा संकल्प करून उत्तर, पूर्व व दक्षिण या दिशांकडील तीर्थें संपवून, पश्चिमेकडील क्षेत्रें पहात इकडे आलों आहें.

नारद : काय. माझें अनुशासन ! (विचार करून) हां समजलों—

पद– [शाम मूसे खेलत होरी, या चालीवर.]

होईल कलह म्हणोनी । दिधला यांतें नेम करोनी ॥ हो०॥
॥ धृ० ॥ पांचहि बंधू एक वधूसी । उपभोगिति न करूनि
अवधीसि । यास्तव दिलि वाटोनी । कीं मासद्वय बारा
रजनी । हो० ॥ १ ॥

या नियमानुसार ज्याचा काल असेल, त्या पतिसमवेत द्रौपदी एकान्तांत असताना जर दुसऱ्यानें पाहिली तर त्याला मीं हें शासन ठरवून दिलें आहे कीं—

पद–[ताल व चाल सदर.]

बारा महिने गृह वर्जावें । यानावांचुनि नित्य फिरावें । सर्व
सुतीर्थें करोनि । तो समजावा शुद्ध फिरोनी । हो० ॥ १ ॥

असो; बरें पण पार्था, तूं या दंडास कसा पात्र झालास ?

अर्जुन : ऐकावें महाराज. आम्ही इंद्रप्रस्थ नगरींत असतांना एके दिवशीं मी सर्व राज्यकारभार आटपून विश्रांति घेण्याकरितां शयनमंदिराकडे निघालों होतों; मध्याह्न रात्रीचा सुमार होता, इतक्यांत—

साकी

चोरांनीं निज धेनु चोरिल्या धांवा धांवा ऐसे ।
शब्द करीत ते ब्राह्मण आले माझ्या द्वारासरिसे ।
आश्वासुनि त्यांना । झालों तयार रिपुदमना ॥ १ ॥

नारद : बरें मग ?

अर्जुन : नंतर शस्त्रास्त्रें घेण्याकरितां शस्त्रागारामध्यें गेलों तों तेथेंच धर्मराज द्रौपदीसमवेत एकान्तात असलेले पाहिले. चोरांना दंड करून ब्राह्मणांच्या गाई ब्राह्मणांना दिल्याच; परंतु तो एकान्त पाहिल्याबद्दल आपल्या आज्ञे-प्रमाणें एक संवत्सरपर्यंत तीर्थयात्रा करणें भाग पडलें.

नारद : तुम्ही माझें अनुशासन इतकें जपून पाळतां, हें पाहून मला फार संतोष झाला.

अर्जुन : बरें पण मुनिवर्य, आपली स्वारी इतक्या गडबडीनें कुणीकडे निघाली आहे ?

नारद : अर्जुना, तूं प्रवासात असल्यामुळें तुझ्या मातुलगृहीं काय चाललें आहे हें तुला माहीत नाहींसें दिसतें. ऐक तर—

पद—[राग—बिहाग : ताल—दादरा.]

लग्नाला जातों मी द्वारकापुरा । देतो निज भगिनि राम कौर-
वेश्वरा ।। ध्रु० ।। उत्सव बहु थोर होत । मिळतिल भूपाल
अमित । सुर नर मुनि सर्व येत । नट नर्तक सकल जमत ।
न मिळे अशि मौज पुन्हां पाहाण्या नरा ।। १ ।।

अर्जुन : (खिन्न होऊन व श्वास सोडून) एकूण एकदां कानांवर आलेली दुःखकारक वार्ता कधींही खोटी व्हावयाची नाहीं, हा अनुभव मनुष्यास वारंवार येत असून पुनः दुसऱ्या वेळीं आशाबद्ध होत्साता प्राणी फसतोच ।

नारद : पण पार्था, द्वारकेंतला समारंभ ऐकून तुला आनंद व्हावयाचा असें असून ही गोष्ट ऐकताच तूं उद्विग्नसा कां दिसतोस ?

अर्जुन : काय सांगूं भगवन् ?

पद—[उद्धवा शांतवन कर जा, या चालीवर.]

मी कुमार तीहि कुमारी असतांना जागीं एका । वाढलों
खेळलों प्रेमें प्रिय झालों एकामेकां । वरिलें ती सुभद्रा मजला

हा निश्चय सर्वा लोकां । (चाल) तेशांत रामकृष्णांनीं । वडिलांचें ।
मत घेवोनी । मज दिधली ऐसे म्हणुनि । शेवट मग केला हा
का । (चाल) जो प्रीतितरु वाढविला । त्यांनींच कसा
तोडविला ॥ १ ॥

नारद : काय धनंजया, सुभद्रा तुला द्यावयाची असें ठरलें असून सांप्रत दुर्योधनाला देण्याचा निश्चय केला ? तर मग खरोखर ही गोष्ट त्या कृष्णाकडून फार अनुचित घडली.

अर्जुन : मुनिवर्य, दुर्योधनाशीं संबंध कृष्णालाही आवडला काय ?

नारद : अरे, तूं अगदीं भोळा आहेस. त्याचें कपट तुला कसें कळणार ? तेव्हां मी सांगतों, हें पक्कें समज—

पद– [गड्यांनो कृष्ण गडी अपुला, या चालीवर.]

पार्था तुज देउनि वचनें । फसविलें पहा मुकुंदानें ॥ ध्रु० ॥
सार्वभौम दुर्योधननृपति । लक्ष्मी त्याची आणुनि चित्तीं ।
त्यजिलें तुज अवमानें ॥ १ ॥

अर्जुन : खरोखर आपण म्हणता तसेंच माझ्या अनुभवास आलें. सारांश मीं माणसांतून उठावें, असेंच त्या कृष्णाच्या मनांत आहे, यांत संशय नाहीं.

नारद : वा: ! काय हें भाषण ! ! हे दीनपणाचे उद्गार तुला शोभत नाहींत. अरे—

पद–[नारद बोले गंगाबाई, या चालीवर.]

वीरशिरोमणि सकलधनुर्धरनायक तूं नरवरा । मग कां वदसी
दीना गिरा ॥ ध्रु० ॥ महावात सूटला म्हणुनि का कंप येत
भूधरा । महागरळ मूर्च्छवि कां शंकरा । (चाल) मिळतील तुला
त्या स्त्रिया बहुत सुंदरा । यद्रूप बघुनि लाजतील रति इंदिरा ।

मग म्हणशील हांसिस नको सुभद्रा जरा (चाल) काय उणें
तुज आणिशि चिर्ती तरि मिळविसि अप्सरा ॥ मग० ॥ १ ॥

अर्जुन : मुनिराज, मी जो इतका खिन्न झालों आहें, त्याला दोन कारणें आहेत. एक तर फार दिवसापासून आम्हां उभयतांत प्रेम वाढून ऐन फलप्राप्तीच्या वेळीं एकमेकांस अंतरलों. दुसरें, माझा भाग माझें हितचिंतन करणाऱ्यांनीं माझा हाडवैरी जो दुर्योधन त्यास अर्पण केल्यानें जगांत मला तोंड दाखविण्यास जागा उरली नाहीं.

नारद : खरोखर हें माझ्या लक्षांत आलें नव्हतें. आतां या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता तुझी स्थिति फार शोकास्पद आहे, यांत संशय नाहीं.

अर्जुन : शोकास्पद म्हणून काय सांगूं महाराज—

पद— [गजानना दे दर्शन, या चालीवर.]

ज्यावरि मी विश्वास ठेविला । समजे प्राणप्रिय जो मजला ।
भजलों देवापरि मी ज्याला । तो ऐसा फिरला ॥ ध्रु० ॥ योग्य
मी नव्हतों तद्भगिनीला । द्यावी होती अन्य नृपाला । कैसा
मम वैरी सन्मानिला । हें दुःखद मजला । ज्या० ॥ १ ॥

नारद : अर्जुना, आता याविषयीं फार विचार करूं नकोस. जसजसा कोळसा उगाळशील तसतसें काळेंच निघेल. याकरितां आपली तीर्थयात्रा लवकर आटपून बंधुदर्शनाला जावेंस. कांहीं काळ गेला म्हणजे तुला इतकें वाईट वाटणार नाहीं.

अर्जुन : छे छे ! आता कशाची तीर्थयात्रा आणि कशाचें धर्मदर्शन ! मला कांहीं नको. हे प्राणदेखील कसे जड झाले आहेत. यास्तव कृपा करून आपण माझें एक काम केलें पाहिजे.

नारद : काय तें सांग. मजकडून होण्यासारखें असेल तर मी करीन.

अर्जुन : तर मग महाराज, माझे प्रिय भ्राते जे धर्म, भीम, नकुल आणि सहदेव यांना हा सर्व वृत्तान्त सांगून माझा शेवटचा निरोप असा कळवावा कीं—

पद–[राग व ताल सदर.]

नेमियलें मज शत्रुजयाला । परि तें गेलें सर्व लयाला ।
आहे भीमादि कीं त्या कर्माला । बलसागर पहिला । ज्या० ॥१॥
होतें जगीं भूषण जें याला । तें जाऊनि निंदास्पद ठरला ।
तुमच्या सेवेला हा अतरला । परलोकीं गेला । ज्या० ॥ २ ॥

नारद : अरे पण अशी निरवानिरव करून काय करण्याचें योजिलें आहेस ?

अर्जुन : महाराज मी कोणत्याही साधनानें प्राणत्याग करणार ! हें लज्जेनें काळें झालेलें मुख जगांत दाखविण्याला मी अगदीं असमर्थ आहें.

नारद : काय आत्महत्या !! आणि ती तुझ्यासारख्या क्षत्रियाकडून ! महत्पाप ! महत्पाप !! महत्पाप !!!

अर्जुन : आतां पापपुण्याची भीति मी कशाला बाळगूं महाराज !

नारद : अरे म्हणून काय झालें ! ज्या योगानें इहपरलोकीं सौख्य होईल तेंच केलें पाहिजे.

अर्जुन : तर मग संन्यास घेऊन कंदमूल सेवन करून कोठेंहि अरण्यांत पडून राहीन पण या लोकाचा मला संबंध नको.

नारद : ही युक्ति बरी आहे; पण त्यांतही एक खुबी आहे; माझ्यावर तुझा विश्वास असेल तर सांगतों.

अर्जुन : आपणांवर विश्वास न ठेवणारा प्राणी या जगांत आढळेल काय ? सांगा महाराज, मी उपदेशास पात्र आहें !

नारद : हें पहा, तूं जो संन्यास घेणार तो त्रिदंडी घे; म्हणजे प्रारब्ध-योगानें तुझें इच्छित कार्य सिद्ध होण्याचा समय आलाच, तर तुला पुनः गृहस्थाश्रमी होतां येईल.

(पडद्यांत शब्द होतो.)

" अहो, अहो, सैनिक हो ! या रैवतकगिरिप्रदेशांतील अरण्यासमीपती

चांगला सावधगिरीनें पहारा करावा, अशी तुम्हांस सेनापति सात्यकी-महाराजांची आज्ञा आहे. कारण, देवी सुभद्रा यांचा आजचा विवाह व्हावयाचा असून त्या एकाएकीं अंतर्गृहांतून नाहींशा झाल्या; शोध करण्या-करितां निरनिराळ्या प्रदेशीं निरनिराळ्या सैन्यांचे भाग करून पाठविले आहेत व त्यांना या अरण्यांत शोधण्याचें काम तुम्हांकडे नेमिलें आहे तर सर्वांनीं सावधगिरीनें असावें."

अर्जुन : (आनंदानें आपल्याशीं) काय ? सुभद्रेचा विवाह आजच व्हावयाचा असून ती एकाएकीं अंतर्गृहांतून नाहींशी झाली व तिचा शोध या अरण्यांत चालला आहे ! ! (नारदास) तर मग नारदस्वामी, माझा आशावृक्ष दग्ध झाला असतां या सुवार्तारूप जलवृष्टीनें त्याला पुनः अंकुर फुटतील, असें वाटतें. यास्तव त्या सुंदरीचा मी या अरण्यांत शोध करतों म्हणजे प्रारब्धयोगानें कदाचित् या नेत्रांचें साफल्य तरी होईल.

नारद : ठीक आहे. परंतु प्रसंग पडल्यास माझ्या उपदेशाचें स्मरण ठेव हो.

अर्जुन : छे, छे, तो मी कदापि विसरणार नाहीं.

नारद : मीही आतां तिकडेच जाऊन कसा काय प्रकार पडला आहे, तो पहातों.

अर्जुन : आपल्या चरणकमलीं प्रणिपात करतों.

नारद : तुझा विजय असो. (असें म्हणून नृत्यगायनयुक्त भजन करतो.)

पद —[गर्भाच्या चालीवर.]

पावना वामना या मना । दे तव भजनिं निरंतर
वासना ॥ ध्रु० ॥ श्रीवत्सांकित कौस्तुभधारिन् ।
योगिजनांतररंजना ॥ १ ॥ भो प्रल्हादपरा हरिरूपा ।
मत्तनिशाचरकंदना ॥ २ ॥ नवतुळसीदळमाळाभूषी ।
बळवद्भवभयभंजना ॥ ३ ॥

[नारद निघून जातो.]

अर्जुन : (इकडे-तिकडे फिरून, पडद्याकडे पाहून) अरे हा काय चमत्कार ! हा कोणी निशाचर, विद्युल्लतेप्रमाणें जिचे अवयव मधूनमधून चमकताहेत, अशा स्त्रीला उचलून घेऊन इकडे येत असल्यानें भूमिगत महामेघाप्रमाणेंच दिसतो आहे ! मला वाटतें, सुभद्रेचें महालांतून एकाएकीं नाहींसें होणें आणि या राक्षसाचें एका उत्तम स्त्रीसह येथें येणें, यांमध्यें, कांहीं तरी संबंध असावा. असो; यांतला तथ्यांश समजून घेतल्यावांचून आपण येथून जाऊंच नये. (एकीकडे पहात उभा राहतो.)

[तदनंतर वर्णन केल्याप्रमाणें निचेष्टित झालेल्या सुभद्रेस
उचलून घेऊन एक राक्षस प्रवेश करतो.]

राक्षस : (मोठ्यानें खदाखदां हसून) जिचें हरण करावें म्हणून मी आजपर्यंत टपून बसलों होतों व ज्या कामांत अनेक प्रकारचीं विघ्नें येत गेल्यामुळें मला फार श्रम भोगावे लागले, ती आज माझ्या हस्तगत झाल्यानें मी कसा कृतकृत्य होऊन गेलों. आतां माझ्या सौख्यास पारावार नाहीं, (सुभद्रेकडे पाहून) अरे, ही माझ्या मोहिनी मंत्रानें अगदीं निचेष्टित झाली आहे, तर हिला या पल्लवराशीवर ठेवून आपला मंत्र काढून घ्यावा, म्हणजे ही सावध होईल. (पल्लवराशीवर ठेवतो.) आतां हिला मजपासून सोड-विणारा कोण आहे ? या सर्व सौख्याचा उपभोग घेणारा दैववान् पुतळा मीच आहें, यांत संशय नाहीं.

अर्जुन : खचित, या दुष्टानें या स्त्रीला हरण करून आणलें आहे. पण ही स्त्री कोण असावी बरें ! माझी प्रिया सुभद्रा तर नव्हे ! (नीट पाहून) होय तीच ! ! जरी मला तिचें मुख अद्यापि दिसलें नाहीं, तरी हें पहा—

पद—[राग—कानडा : ताल—त्रिवट.]

सुवर्णकेतकीपरी जो दिसतो वर्ण नव्हे तो दुसरीचा
सरळपणाला नाजुक हा बांधा खचित रचाव मृदु देहाचा
लवलव तळवां भास होतसें नूतन संध्यारागाचा
कांतिमुळें झोंकवतां येतो अमुक वेळ म्हणुनी कटिचा

निर्मुनि जीला कळसचि झाला विधात्याच्या चातुर्याचा
तेंचि असावें र.न असा ग्रह झाला इस पाहुनि मतिचा ॥ १ ॥

अरे, पण मिथ्या मनुष्याला काळोखांत जसा मनोमय पिशाचाचा आकार दिसूं लागतो, तद्वत् माझें मन सुभद्रामय झालें असल्यानें पाहिजे ती स्त्री सुभद्रेप्रमाणेंच दिसावयाची, तसें तर नसेल ना हें ? अथवा याविषयीं इतका विचार कशाला ! ही पहा ती स्त्री सावध होत चालली आहे, आतां खरें काय तें कळून येईल.

राक्षस : ओः हो ! मद्यप्राशनाची धुंदी उतरल्यानंतर मनुष्य जसा सावध होऊं लागतो तद्वत् या स्त्रीनें विशाल आणि काळे असे आपले डोळे उघडण्यास आरंभ केला आहे. तर आता ही सावध होतांच हिला एकदम जाऊन आलिंगन देतों.

(सुभद्रा सावध होते. राक्षस तिच्या अंगावर जातो, तोंच गडबडीनें अर्जुन त्यास एकीकडे लोटतो. उभयताची झोंबाझोंबी सुरू होऊन दोघेही पडद्यांत निघून जातात.)

सुभद्रा : (उठून बसून) काय ? मला थोडीशी झोप लागतांच मला एकटीला महालांत सोडून सर्व दासी निघून गेल्या ? (खालीं पाहून) अग बाई हें काय ? (दचकून उठून) मी माझ्या महालात ना निजलें होतें ? आणि या पल्लवशय्येवर कशी आलें ? (विचार करून) हां समजलें. या अंतःकरणांतल्या विरहव्यथेवर होणाऱ्या भयंकर परिणामाच्या डागण्या बसूं लागल्यानें सर्वांगाची लाही होऊं लागली. या वेळीं मींच दासींना म्हटलें कीं, मला बागेंत घेऊन जाऊन शीतल अशा पल्लवशय्येवर तरी निजवा, आणि वाटतें, मला तितक्यांत डोळा लागला; तेव्हां त्यांनीं मी निजलेली असतां तसेंच उचलून इथें आणून मला निजविलें; पण कुणी तरी भेलीनें जवळ असावें कीं नाहीं !

(पडद्यांत अर्जुन : हा दुष्टा साध्वीछलोत्पादका ! ! ज्या हस्तांनीं त्या सुंदरीस तूं स्पर्श केलास, व ज्या मुखानें तिजवर मोहिनीमंत्राचा प्रयोग केलास व ज्या शरीरानें तिला उचलून या अरण्यांत आणलेंस त्या सर्वांचा एक

गोळा करून ह्या कळपाखालीं सोडून देतों; म्हणजे व्याघ्रादिक खाऊन संतुष्ट होतील.)

सुभद्रा : (ऐकून) दुरून कुणी कांहीं बोलत आहे असें ऐकलें की, मला क्षणमंडपांतच घेऊन जायला येताहेत असें वाटतें. देवा ! या संकटांतून मी कशी पार पडेन, हें कळत नाहीं !

(तदनंतर राक्षसाच्या रक्तानें भरलेला असा अर्जुन प्रवेश करतो.)

अर्जुन : (आपल्याशीं) अरे हा काय चमत्कार ! मी त्या राक्षसाला खालीं पाडून त्याच्या उरावर बसून त्याचा शिरच्छेद करणार, तोंच तो मायावी एकदम अदृश्य झाला, ही गोष्ट फार वाईट झाली. बरें, त्याच्या शोधाच्या नादीं लागावें तर ही स्त्री या अरण्यांत एकटीच आहे तिजवर नवीन संकट काय येईल याचा नेम नाहीं. (सुभद्रेकडे पाहून) अहाहा ! माझ्या नेत्रांचें सार्थक झालें. हीच ती माझी प्रिया सुभद्रा.

पद—[चाल-कर्नाटकी.]

मम जिवाची प्रियकरिणी। वास करित हृदयीं जी होती।
दृष्टिपुढें भासत ती तरुणी॥ धृ०॥ राक्षस तो मज मित्रचि
वाटे। केलि जयानें हितकर करणी॥ १॥

(आपल्याशीं) आतां कसें बरें करावें ! आपण कांहीं हिला ओळख देऊं नये; तशांतून माझें अंग राक्षसाच्या जखमांच्या रक्तानें सर्व भरून गेल्यानें तीही मला ओळखणार नाहीं. बरें, अगोदर ही आपल्याशीं काय भाषण करते तें ऐकूं. म्हणजे त्याप्रमाणें वर्तावणी करण्यास बरें पडेल.

(पलीकडे ऐकत उभा राहतो.)

सुभद्रा : दासींनीं मला इथें एकटेंच सोडलें हा मजवर उपकारच केला म्हणावयाचा. घटकाभर आपल्या जिवाशीं बोलायला तरी मिळेल. नाहीं तर

या अवखळा रम्माचें जमल्यापासून मला एकान्त असा मिळालाच नाहीं. कुणी ना कुणी जवळ आहेच.

अर्जुन : काय ? हीं आपण आपल्या बागेंतच आहों, असें समजते ? राक्षसवृत्तान्त हिला ठाऊकच नाहीं, तर आपणही हिला तो कळवूं नये. कारण तिच्या त्या कोमल अंतःकरणास इजा होऊन भलताच परिणाम व्हावयाचा.

सुभद्रा : (खालीं बसते.) देवा ! काय मजवर हा कहर चालविला आहेस ?

पद–[पडता वेणुरव कानीं, या चालीवर]

प्रियकर माझे भ्रात मजवरी निष्ठुरता हृदयीं धरिती। कर्मगती
अशी कैशी झाली आप्त सर्व वैरी होती॥ धृ०॥ आशा बहु
कृष्णावरती होती। निष्फळ झाली ती। मातातातांची
गणती। वृद्ध म्हणुनि कोणी न करिती। सर्वही दादाच्या
हातीं। त्याला कोणी नच वदती। अंधसुतानें वरण्याहुनि मज
मृत्यु बरा वाटे चित्तीं। प्रिय० ॥ १ ॥

(सुस्कारा टाकते.)

अर्जुन : शाबास ! प्रिये शाबास ! ! त्या दुर्योधनाला वरण्याविषयीं तिटकाऱ्याने शब्द तुझ्या मुखांतून आलेले ऐकतांच तूं मला पूर्वीपेक्षांही विशेष रमणीय दिसूं लागलीस. परंतु सखे—

पद–[मामुरहु, या चालीवर.]

प्रीतीस पात्र कोण तुझ्या सांग जाहला। मानील जगीं धन्य
तोचि असे राहिला॥ धृ०॥ पूर्वीच मला रामकृष्ण हेतु सम-
जला। जो पूर्वापर मित्रभाव त्यांनीं सोडिला। संपत्तिमुळें
अंधतनय त्यांसि आवडला। नारि असुनि चलपणा तूंचि
राखिला। प्रीतीस० ॥ १ ॥

सुभद्रा : हाय हाय ! माझें दुःख पाहून कळवळणारा प्राणी जगांत कुणीच नाहीं ना ! अथवा कुठून असणार !—

अंजनी गीत

राजा लुटि जरि प्रजाजनांला । माता मारी निज बाळाला
बंधु विकी जरी निज भगिनीला । शरण कुणा जावें ? ॥ १ ॥

अर्जुन : (त्वेषानें आपल्याशीं) खरोखर सुंदरी, तुझ्या बंधूंनीं तुझ्या देहाचा विक्रयच मांडला आहे. (दांत चावून) अरेरे ! काय करूं ! ! या सर्व कृत्याचा सूड मीं घेतला असता; परंतु धर्मराजाच्या आज्ञेवांचून यादवांचा वैरी होण्याला मी स्वतंत्र नाहीं.

सुभद्रा : (गहिंवरून) मेल्या फुटक्या नशिबा ! किती प्रकारांनीं मला वेढलें आहेस ! ! मी आशा धरून जिवंत राहायला एक तरी मार्ग मोकळा ठेवला आहेस का ? बरें, ज्याच्या जिवावर मीं आप्त, इष्ट, माऊ तुच्छ मानले त्यांचा तरी ठिकाण कोठें आहे ?—

पद—[राग—पिलू : ताल—धुमाळी.]

बळसागर तुम्हि वीरशिरोमणि कोठें तरि रमलां । आश्वासन
जिस दिलें तिला कां विसरुनिया गेलां ॥ ध्रु० ॥ पेरियलें जें
प्रीतितरूचें बीज हृदयिं त्याला । अंकुर येउनि सुदृढ तयाचा
वृक्ष असे झाला । सुंदर तुम्हीं मूर्तिमान तच्छायेला बसलां ।
चित्र असें हृदयांत कोंदतां ठाव न अन्याला ॥

[सचित बसते.]

अर्जुन : (आपल्याशीं) पण सुंदरी, हें तूं कोणाला उद्देशून बोलत आहेस !

सुभद्रा : (मागील पदाचा शेवट करते.)

पांडुकुमारा पार्थ नरवरा राखा वचनाला ।
निश्चय माझा न ढळे जरि हा कंठ कुणीं चिरला ॥ १ ॥

अर्जुन : अहाहा ! सर्व संशय फिटून या भाषणानें मी आनंदपर्वताच्या शिखरावर जाऊन बसलों खरा; पण हिच्या या भयंकर स्थितींत मजकडून हिला तिळप्रायहि साह्य होण्याजोगें नाहीं, हें जाणून त्या पर्वतावरून ढासळून दुःखसमुद्रांत गटंगळ्या खातों आहें.

सुभद्रा : (वर पाहून) अग बाई ! सूर्यास्त होऊन काळोखदेखील पडूं लागला, तरी माझ्या दासींतून कुणीहि इकडे येत नाहीं, हें काय ! देवा ! माझ्या जन्माचा आज शेवट ना होणार होता ! आणि जिकडेतिकडे सर्व सामसूम दिसत आहे, हें आहे तरी काय !

अर्जुन : (आपल्याशीं) आतां कसें बरें करावें ? अजून हिला संशयांत ठेवणें उपयोगी नाहीं. राक्षसवृत्तान्त आणि मी कोण हें गुप्त ठेवून बाकीचें तिला कळविलेंच पाहिजे.

सुभद्रा : (रागावून) काय दांडगेपणा हा मेल्यांचा ! कुणीच नाहीं ना उत्तर देत ! ए सारंगनयने ! ए कुसुमावती !

अर्जुन : (पुढें होऊन सुभद्रेस) हे सुंदरी, तूं कोणाला हांक मारतेस ? इथें तुला कोणी उत्तर देणार नाहीं.

सुभद्रा : (दचकून उभी राहून) कुणी उत्तर देत नाहीं म्हणजे ? आणि असा हा भयंकर वेष धारण करून या अंतःपुरांत आलां, असे आपण आहांत तरी कोण ?

अर्जुन : हे बालगात्री, मी तीर्थयात्रा करणारा प्रवासी आहें. मी मार्ग चुकून या घोर अरण्यांत आलों, तों एक मदोन्मत्त मांसाहारी प्राणी मला भेटला, त्याची शिकार करण्यांत माझी सारी रात्र गेली, म्हणूनच मी तुला भयंकर दिसलों.

सुभद्रा : (घाबरून) तर काय मी या घोर अरण्यांत आहें ! मला इथें कुणीं आणली ?

अर्जुन : तें कसें काय झालें असेल, हें मला सांगवत नाहीं.

सुभद्रा : (गहिंवरून) हाय हाय ! हें कांहीं माझ्यानें सहन करवत नाहीं. दादा, वहिनी आदिकरून सर्वजण मला म्हणतील, तूं खास मुहूर्त चुकविण्याकरितां हें साहस केलेंस. देवा, हा विनाकारण कलंक मजवर आला ना ? हाय हाय ! जातो माझा प्राण ! ! (एकदम मूर्च्छा येऊन जमिनीवर पडते.)

अर्जुन : (तिला सावरतो व वारा घालतो.) सुभद्रे, प्रिये सुभद्रे ! (बोलत नाहीं असें पाहून) हा दुष्टा स्त्रीघातका धनंजया, काय केलेंस हें ! अरे ही तुजवर आसक्त आहे असें कळलें असून हिला आपला खरा वृत्तान्त सांगून ओळख देऊन, इकडल्या इकडेच इंद्रप्रस्थनगरींत न्यायचें, मूर्ख-शिरोमणे, तुला कसें रे सुचलें नाहीं ! धिक्कार असो मला !

पद—[वासुदेवि रंगलाचि, या चालीवर]

देवयोग दुर्विपाक आजि जाहला
पुण्यबळें प्राप्त लाभ मीच दवडिला ॥ धृ० ॥
धर्मशब्दभयें केलि मनीं वानवा
नाहिं खचित सोडिलि इस भिऊनि यादवां
दिघले असतेचि बळी सर्व गांडिवा
काय वदूं फसलि गोष्ट मार्ग खुंटला। ॥ देव० ॥॥ १ ॥

अरे, पण फसली असें का म्हणावें ! हिला किंचित् मूर्च्छा आली आहे, तर ही सावध होतांच आपण कोण हें हिला कळवून अशीच इंद्रप्रस्थास घेऊन जावी; मग यादव काय करतात, तें पाहूं. (सुभद्रेच्या तोंडाजवळ तोंड नेऊन) प्रिये सुभद्रे, सावध हो ग सावध हो ! हा तुझा सेवक पार्थ

तुजवाजवळ आहे, दुसरें कोणी नाहीं. (ती सावध होत नाहीं यामुळें खिन्न होऊन—)

पद— [राग—जोगी : ताल—धुमाळी.]

तुज दिधलें दुःख मीं म्हणूनी । कां मजवरि रुसलिस रुसुनी
॥ ध्रु० ॥ बघ सखे नेत्र उघडोनी । मी दीन तुजवांचोनी ।
(चाल) हो प्रसन्न मज वरदानीं । हा तव भजनीं । राग
सोडोनी करि भाषण या स्मित वदनीं ॥ तुज० ॥ १ ॥

अरे ही कांहीं सावध होत नाहीं ! हिला प्रबल मूर्च्छा आली आहे. जर या वेळेस थोडेसें पाणी मिळेल तर ही आतां सावध होईल. पण जवळपास कोठें पाणी दिसत नाहीं. जाऊन कुठून तरी शोधून आणलें पाहिजे, विलंब करून उपयोग नाहीं. (उठतो) पण हिला एकटीला सोडून कसें जावें ? अथवा काय हरकत आहे ? इतक्यांत कोण येतें इथें ? या शेल्यावर स्वतः कशिद्यानें माझें नांव काढून माझ्या प्रियेनें मी द्वारकेंत असतांना मला दिला आहे, तर तोच हिच्या अंगावर घालून हिला झांकून ठेवतो. (तसें करून) हे जगदीश्वरा ! नारायणा ! हिला मीं तुझ्या स्वाधीन केलें आहे. मी उदक घेऊन येईपर्यंत हिचें तूं रक्षण कर.

[पुनरपि तोच राक्षस प्रवेश करतो.]

राक्षस : भगवान् द्वारकाधीश गोपाळकृष्णाचें कर्तृत्व कोणासहि कळणार नाहीं. त्या कृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें मीं सुभद्रादेवीला इथें आणलें व त्यानें जी बतावणी करायला सांगितली तीही केली. त्याच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व घडूनही आलें. आतां त्याच्या कपटनाटकाचा शेवटला भाग उरला आहे, तेवढा करून तूर्तच्या कामगिरींतून मोकळें व्हावें. कृष्णानें स्वतः पत्र लिहून या थैलींत घालून दिलें आहे, आणि सांगितलें आहे कीं, सुभद्रेच्या कंठांतील रत्नमाला या थैलींत घालून ती तिथेंच टाक आणि मग सुभद्रेला पुनः आणून तिच्या मंदिरांत ठेव. तर आतां त्याप्रमाणें करावें.

(सुभद्रेच्या गळ्यांतील रत्नमाळा काढून थैलींत पत्रासुद्धां
घालून थैली बांधून तेथेंच टाकतो व सुभद्रेवर मोहिनी-
मंत्र घालून तिला पूर्वीप्रमाणें उचलून खांद्यावर
घेतो व इकडे तिकडे फिरतो.)

ही सुकुमारी किती तरी हलकी आहे ! मला वाटतें, पुष्पच मी आपल्या स्कंधावर घेतलें आहे. असो, आतां विलंब उपयोगी नाहीं. (पडद्याकडे पाहून) अरे, हे पहा पार्थराज उदक घेऊन गडबडीनें इकडेच येताहेत, त्यांच्या दृष्टीस पडून उपयोगी नाहीं, तर आपण दुसऱ्याच दिशेनें निघून जावें. (सुभद्रेसह निघून जातो.)

(तदनंतर हातांत उदकानें भरलेलें पात्र घेऊन अर्जुन प्रवेश करतो.)

अर्जुन : (आनंदानें) आतां सुभद्रेला एका क्षणांत सावध करतों. (जाग्यावर सुभद्रा नाहीं असें पाहून) अरे, सुभद्रा काय झाली ? मी जागा तर चुकलों नाहीं ?—छे, छे, हेंच तें स्थान-ही पल्लवराशी-हे दोन वृक्ष ! मग सुभद्रा जावी कुठें ? (गहिंवरून) काय व्याघ्रसिंहादिक क्रूर पशूंनीं भक्षण केली ? किंवा त्या चांडाळ राक्षसानें पुनः हरण केली ? कांहीं कळत नाहीं. हाय हाय प्रिये सुभद्रे, आतां मात्र खचित तुला मी अंतरलों ? सखे, या अर्जुनाच्या नादानें तूं व्यर्थ फसलीस.

पद–[राग–कर्नाटकी : ताल–दीपचंदी.]

कान्ते फार तुझा मजसाठीं श्रम सखये पडले । योग्य नसुनि
मी प्रेमाला तव व्यर्थ सखे मजवरि तें जडलें ॥ ध्रु० ॥ जरि
वरिला असता दुर्योधन । पाहिली तरि असती नेत्रांनीं ।
काय करूं तुज शोधूं कोठें । धैर्य पहा सर्वहि तें खचलें ।
॥ कान्ते ॥ १ ॥

अरे, आपण कितीही जरी या अरण्यांत बसून रडलों तरी माझें समाधान कोण करणार आहे ? वास्तव आपलें आपणच सांत्वन करून घेऊन

पुढील मार्ग काढला पाहिजे. (इकडे–तिकडे फिरून पाहून) अरे, हें काय इथें पडलें आहे ? (पिशवी उचलून घेऊन) बहुधा ही थैली त्या सुंदरीची असली पाहिजे. ती इथें इकडे–तिकडे फिरली त्या वेळेस तिच्या वस्त्रांतून गळून पडली असावी. बरें, हींत काय आहे हें पहायला काय चिंता आहे ? (पिशवी सोडतो व आंतील रत्नमाला व पत्र बाहेर काढून) अरे, ही रत्नमाला माझ्या ओळखीची आहे. (नीट निरखून पाहून) होय, तीच ही रत्नमाला–द्वारकेंत असतांना मी माझ्या गळ्यांतून काढून तिला अर्पण केली होती–बरें आतां या पत्रांत काय आहे तें पाहूं. (पत्र उघडून) वाहवा ! हें पत्र माझ्या प्रियेनेंच लिहिल्याप्रमाणेंच दिसतें आणि मलाच ! तर मग वाचून बघायला काय चिंता आहे ? (पत्र वाचतो) " श्रीमत्सकल गुणैश्वर्य –मंडित मत्प्राणवल्लभ पार्थराज यांच्या चरणकमलीं ही गीतिद्वारा विज्ञापना अर्पण असो. " (आपल्याशीं) प्रिये, या हतभाग्याला हीं विशेषणें शोभत नाहींत. बरें पुढें वाचूं—(खालीं बसून वाचतो.)

पद

" शशिकुलभूषण सदया । मत्प्राणेश्वर विजया । विनवी ही तव जाया । मान्य कराया ॥ १ ॥ अर्पियली ही काया । तव चरणीं पतिराया । ठाऊक असुनी हें सखया । त्यजिली कां माया ॥ २ ॥ मज दुर्योधन हातीं । द्याया निश्चय करिती । बंधू ते नायकिती । बघतां अंत किती ॥ ३ ॥ समयीं नाहीं आलां । देइन मी प्राणाला । घाडियलीसे माळा । खूण तुम्हांला ॥ ४ ॥

(आपल्याशीं) यावरून पत्रासमवेत खुणेकरितां रत्नमाला देऊन मजकडे कोणास तरी धाडण्याचें सुंदरीनें ठरविलें होतें, पण मध्येंच राक्षसानें घात केल्यामुळें तें सर्व तसेंच राहिलें. असो, शेवटल्या गीतांत प्रिया काय म्हणते ते वाचूं–(वाचतो.)

" रिपु नेतां मायेंसी । सुचली यात्रा कैसी । याहुनि होउनि संन्यासी । न्या मज सेवेसी ॥ ५ ॥ "

(दुःखाकुल होऊन) हर हर ! या शेवटल्या लेखानें तर माझ्या हृदयाचें पाणी होऊन गेलें ! प्रिये, जरी तूं मर्मभेदक लेख लिहिलास, तरी त्याबद्दल तुला कांहीइतकाही दोष देण्यास जागा नाहीं; तुझ्या स्थितीच्या मानाबरून पाहिलें तर, तें तुझें लिहिणें फारच मर्यादेचें समजलें पाहिजे (किंचित् विचार करून) ठीक आहे. तुझ्या सूचनेप्रमाणें आतां संन्यासच घेतला पाहिजे; आणि तो घेतल्यावर, या पत्राचें पारायण व या मालेनें तुझ्या मंगल नामाचा जप, याबाचून दुसरें कांहीं करणार नाहीं. बरें सन्यास घ्यावयाचा माझा निश्चय तर झालाच; पण तो त्रिदंडी घ्यावा, म्हणजे त्या सत्पुरुषाच्या उपदेशासही मान दिल्याप्रमाणें होईल—(उठून)

साकी

प्रिया सुभद्रा घोर वनीं या निशाचरें भेटविली
होंचि कळेना गुप्त कशी ती एकाएकीं झाली
मायावश केलें। कीं मज स्वप्न हें पडलें ॥ १ ॥

असो, त्याविषयीं आतां विचार कशाला ? ठरलें तेंच करावें.

(असें म्हणून निघून जातो)

पहिला अंक समाप्त

● ● ●

अंक २ रा

(तदनंतर आसनस्थ कृष्ण प्रवेश करतो.)

कृष्ण : (पडद्याकडे तोंड करून) कोण आहे रे तिकडे ?

(द्वारपाळ प्रवेश करतो.)

द्वारपाळ : महाराज, मी आहें.

कृष्ण : चक्रदंडा, दादासाहेबांची स्वारी कोणीकडे आहे तुला ठाऊक आहे ?

द्वारपाळ : होय महाराज, सरकारस्वारी श्रीगर्गमुनींच्या दर्शनाकरितां त्यांच्या आश्रमाकडे गेली आहे.

कृष्ण : (आपल्याशीं) असो, हें बरेंच झालें. उपाध्यायही माझ्याच पक्षाकडे असल्यानें वृत्तच्या प्रसंगास उचित असेंच कांहीं तरी सांगतील, यांत संशय नाहीं. (उघड) बरें, स्वारी इकडे येत आहे असें तुला समजलें, कीं अगोदर मला कळीव.

द्वारपाळ : जी हुकूम. (असें म्हणून मुजरा करून निघून जातो.)

कृष्ण : (आपल्याशीं) काय सांगावें ? दादांचा स्वभाव हट्टी नसता तर त्यांच्यासारखा पुरुष अद्याप झाला नाहीं, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नव्हती; आणि त्यांच्याशीं प्रतारणा करण्याचेंही मला कारण पडलें नसतें. परंतु करावें काय ? सुभद्रा दुर्योधनासच द्यावयाची हा आग्रह ते कांहीं केल्यानें सोडीनात. बरें सुभद्रेकडे पहावें, तर अर्जुनावांचून इतरास मला दिलीत तर मी प्राणच देईन, असा तिचा निश्चय झाला आहे. सारांश, अशा अडचणीच्या प्रसंगीं मी जें करतों आहे तेंच योग्य आहे, असें

आश्वासन गुरुवर्य गर्गमुनि यांजकडून मिळालेंच आहे. या मसलतीचा पाया मला कुठपासून तरी रचावा लागला !

पद–[समज धर गड्या, या चालीवर.]

तस्करा हातीं । द्विजगोधन हरिलें । तयां पार्थासि शरण आणिलें । आयुधागारी धर्मा निजवीलें । द्रौपदीसह त्या दावियलें । मुनींच्या दंडा । पात्र त्यास केलें । तीर्थाटना पाठवीलें । नारदातें मी । त्यासि भेटवीलें । इकडचें वृत्त जाणवीलें ॥ १ ॥

खचित, या प्रसंगीं अर्जुन जर इंद्रप्रस्थनगरींत असता तर पांडवांची व यादवांची शेवटची भेट समरांतच झाली असती. तेव्हां हें जें मीं करविलें तें अगदीं योग्य आहे. पहा, किती तरी धोरणें मला संभाळावीं लागलीं व लागताहेत—

दिंडी

गर्गगुरूतें घेतलें वश करोनी
अखेरीची ठरविली तिथी त्यांनीं
बरें झालें कीं दिवस पुढें नाहीं
चार मासांची मिळे अवधि पाही ॥ १ ॥

ऐन वेळेस सुभद्रेला नाहींशी करण्यास राक्षसही घरचा विश्वासू मिळाला म्हणून सांगितल्याप्रमाणें त्यानें व्यवस्था कशी चोख करून टाकली. सुभद्रेला अर्जुनाच्या दृष्टीस पाडवून त्याच्या नकळत पुनः तिला नाहींशी केली, म्हणूनच त्याला उदासीनता उत्पन्न होऊन तो संन्यास घेण्यास तयार झाला नाहींपेक्षां त्या बहाद्दरानें हें कृत्य करण्याचें कधीं पत्करलें नसतें. आणखी मीं सुभद्रेच्या अक्षरासारखें अक्षर काढून तें पत्र त्याला मिळेल असें केलें. त्यानें तर दुजोरा आणला. दुर्योधन आदिकरून वऱ्हाडी मंडळी सुभद्रा

पुनः मिळाल्याचें आनंदकारक वर्तमान ऐकून पुढें मुहूर्त नाहीं याकरितां चातुर्मास्य संपल्यावर लग्न करून घेऊं, असें वचन देऊन परत हस्तिनापुरास तर गेलीच. असो, आरंभलेलें कार्य बरेंच सिद्धीस गेलें, आतां पुढल्या तजविजीला लागलें पाहिजे.

पद–[शिवाशेची वाट न पहातां, या चालीवर.]

अर्जुन तर संन्यासी होउनि रैवतकीं बसला। झालि सुभद्रा नष्ट असा ग्रह त्याच्या मनिं ठसला। वैराग्याचा पुतळा केवळ सांप्रत तो बनला। ब्रह्मनिष्ठ वेदान्ती होउनि तुच्छ मानितो विषयाला। प्राणायामें कुंभक करुनी साधित योगाला। सुभद्रेची मूर्ति हृदयीं धरुनि करितसे ध्यानाला। ॥ चाल ॥ ही एक गोष्ट मज अनुकूलचि जाहली। कीं ढोंग नसुनि खरि वृत्ति यतिस साधली। नासिकाग्र दृष्टी सर्व काल लागली ॥ चाल ॥ भोळे आमुचे दादा तेथें जाति दर्शनाला। तरि खचित सांगतों तयाच्या लागति नादाला ॥ १ ॥

आतां या यतिराजाची प्रसिद्धि द्वारकेंत होऊन, त्याच्या दर्शनास पुष्कळ लोक जातील, असें झालें पाहिजे; म्हणून ही कामगिरी माझा मित्र जो वक्रतुंड ब्राह्मण त्याला सांगितली आहे. तो येऊन काय सांगतो तें पाहूं. (पडद्याकडे पाहून) ही पहा आली स्वारी; काय हा चालण्याचा झोक आणि काय ही मुद्रा। मुलाला ' वक्रतुंड ' नांव कसें अगदीं छान शोभतें.

(तदनंतर विदूषक प्रवेश करितो.)

विदूषक : (हुश्श करून, सुस्कारा टाकून) भल्या मनुष्यानें या कृष्णाच्या नादीं लागूं नये. काय हो, आज उजाडलें तोंच त्या रैवतक पर्वताच्या जंगलांतून मला फासेपारध्याप्रमाणें हिंडायला लावलें ! मरेना का तो यति, त्याला घेऊन याला काय करावयाचें आहे कोण जाणे ! आमचे तर पाय कसे दमून गेले. आणि त्या द्वाड जंगलांतले कांटे किती जबरदस्त ! या कोवळ्यांतून

घर घेऊन माझ्या पायांत मोडले! काय तो आजचा फावदा एकदाच. बरें, मला खूप तरी बरोबर सांगितलीन्! तेंही नाहीं. सर्व डोंगर जेव्हां पालथा घातला तेव्हां कुठें ते यतिराज एका गुहेंत सांपडले. असो; आतां तिकडला वृत्तान्त हे राजेश्री येथें बसलेच आहेत यांना कळवून आपण आपलें घर सुधारावें. नाहींपेक्षां हे दुसऱ्या एखाद्या लचांडांत घालतील. (कृष्णाजवळ येऊन) मित्रा, आज आमची चांगली दुर्दशा उडवलीस बरें!

कृष्ण : मित्रा, ये बैस; अरे, दुर्दशा कसली म्हणतोस? काय झालें तरी काय तुला?

विदूषक : ही पहा पायांची कशी चाळण होऊन गेली आहे ती! तुला काय जागच्या जागीं गप्पा मारायला?

कृष्ण : बरें बुवा, तसें का होईना. आज तुम्ही तलवार मारून आलां. तुमचे पाय आज तूप लावून रगडवूं, म्हणजे झालें कीं नाहीं? पण तूं ज्या कामाकरिता गेला होतास, तें काम कसें काय झालें हें सांग.

विदूषक : मित्रा, त्याविषयीं आपल्याला अगदीं काळजी नको. मी जाण्याच्या पूर्वीच तेथें अशी दाटी होऊन राहिली होती कीं मारून तोबा चालला होता. कोणी संतति, कोणी संपत्ति, कोणी आरोग्य अशाविषयीं स्वामींस विचारताहेत, कोणी नुसतेंच दर्शन घेऊन कांहीं फळफळावळ पुढें ठेवताहेत, असा धुमाकूळ तिथें माजून राहिला आहे. तुला काय सांगूं, त्या गुहेस जायला पूर्वी पाऊलवाटसुद्धां नव्हती, तेथें बारा हात रुंदीचा रस्ता लोकांच्या जाण्यायेण्याच्या वर्दळीनें झाला आहे.

कृष्ण : (आपल्याशीं) वाहवा, काय मौज झाली तरी! माझा एकंदर बेत कसा निर्विघ्नपणानें सिद्ध होत चालला आहे.

साकी

झाली यतिच्या महात्म्याची प्रख्याती बहु लोकीं
दासांच्या ती सहजचि आतां आइक कानावर कीं
संतुनि बहु मेलें । आतां स्वस्थ काम करूं ॥ १ ॥

(उघड) बरें मित्रा, एवढ्या थोड्याच काळांत त्या बतीची इतकी प्रसिद्धी झाली, याविषयीं भारी आश्चर्य वाटतें.

विदूषक : हें बघ, तुला नाहीं का ठाऊक ? हे लोक कसे मेंढरासारखे आहेत. पुढच्या एका मेंढरानें खळग्यांत उडी घातली की मागून सगळीं पडलींच. त्याचप्रमाणें हें. काल काय झालें म्हणे, आमचे गर्गमुनि गांवांतल्या कांहीं विद्वान् ब्राह्मणांबरोबर आपल्या आश्रमांत कांहीं विषयावर बोलत बसले होते; तो मध्येंच जसा अंगांत भूतसंचार व्हावा तसें करून एकदम, आपले उपाध्येबुवा "अलभ्य लाभ अलभ्य लाभ" असें म्हणत चालूं लागले. ते बिचारे दुसरे ब्राह्मण अगदीं घाबरून गेले आणि तेही त्यांच्याबरोबर निघाले.

कृष्ण : (उतावळीनें) हें अगदीं खरें अं ! बरें पुढें !

विदूषक : नंतर, त्या घोळक्यासहवर्तमान मुनिमहाराजांची स्वारी रैवतक पर्वताकडे गेली व ज्या गुहेंत स्वामी बसले होते तेथें जाऊन त्यांच्या पायांवर साष्टांग नमस्कार घालून पुढें हात जोडून उभी राहिली. तेव्हां एवढ्या अगडबंब ऋषिमहाराजांनीं देखील आपलें डोकें या स्वामीमहाराजांपुढें लवविलें हा पुकारा शहरांत होतांच मग काय विचारतां ? टोळधाडीप्रमाणें लोकांचे थवेच्या थवे येऊन कोसळले, दुसरें काय !

कृष्ण : (आपल्याशीं कृतज्ञताबुद्धीनें) गुरुमहाराज ! या शिष्याची लज्जा संरक्षण करण्याकरितां केवढें साहसकर्म करण्यास तयार झालांत ! अहाहा ! गुरुदैवताप्रमाणें अन्य दैवत नाहीं, हें शास्त्रवचन अगदीं खरें आहे. पद—

पद्–[धन्य दिवस आज वर्णूं, या चालीवर.]

कोण तुजसम सांग मज गुरुराया । कैवारी सदया । पाहिजे
तें अंगीं स्वीकाराया । भवदुःख हराया । कोण० ॥ ध्रु० ॥ तूंचि
विष्णु तूंचि शिव तूं धाता । तूं विश्वंभरता । तूंचि व्यापक-
व्याप्याचें प्रणवीता । तूं मायेपरता । कोण० ॥ १ ॥ तूंचि

शिष्या पोसणारी माता । तूं विद्यादाता । तूंचि देसी तत्त्वनिधी
निजहाता । तारक बडवंता ॥ कोण० ॥

काय सांगूं; आमच्या गुरुमहाराजांनीं जेव्हां इतकी कंबर बांधली तेव्हां आतां काम निर्विघ्नपणानें तडीस गेलें, असें मी समजतों. (उघड) बरें मित्रा, तुजपाशीं कांहीं मिठाई व फळफळावळ त्या यतीपुढें ठेवण्याकरितां म्हणून दिली होती ती ठेवून मला कांहीं प्रसाद आणला आहेस की नाहीं ?

विदूषक : (आपल्याशीं) मला वाटलें होतें कीं तें हा विसरेल; पण हा कसला, छट; तो काय विसरतो ? (उघड) मित्रा, मी ज्या वेळेस त्या डोंगरावून चुकलेल्या जनावराप्रमाणें इकडे तिकडे भटकूं लागलों त्या वेळेस उन्हाच्या तिरिमिरीनें प्राण कसे कासावीस होऊन जातात कीं काय असें होऊं लागलें; इतक्यांत एक सुंदर झरा।हि आढळला. मग तेथें बसून त्या यतीस नैवेद्य दाखवून तें सगळें खाल्लें व वर पाणी प्यालों, तेव्हां थोडासा तकवा आला. हें बघ, तूं तें फराळाचें दिलें नसतेस तर (गहिंवरून) हा तुझा मित्र तेथेंच चचला असता. (डोळे पुसतो.)

कृष्ण : तुझ्या हातीं खाण्याची जिन्नस आल्यावर ती तुझ्या पोटाबाहेर कसची राहते ! बरें, त्या नैवेद्याचा का होईना मला थोडासा प्रसाद आणावयाचा होतास.

विदूषक : नाहीं असें कसें होईल ? हे पहा त्यावर गुंडाळलेले कागद आणले आहेत. (कागद दाखवितो आणि हंसतो.)

कृष्ण : शाबास ! शाबास ! याचा चचपा विवेक बरें !

विदूषक : बरें मित्रा, तुला एक विचारावयाचें आहे. तूं जो इतका त्या यतीविषयीं सटाटोप वाजविला आहेस, आणि एकाएकी तोच तिरस्कार वाजविला आहेस याचें कारण काय ?

कृष्ण : (उपहासानें) अरे कारण कसलें ! तो यती [illegible] व दुष्ट ढोंगी असामी आहे. तेव्हां त्यानें या [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].)

विदूषक : बरें, तो एवढा थोर साधु आहे, असें तुला कसें कळलें ?

कृष्ण : अरे गर्गमुनींकडून.

विदूषक : हां, तर मग मी तुला सांगतों, या ढोंग माजविण्याच्या अपराधांत गर्गमुनि सामील आहेत, त्यांच्यावर मी दादासाहेबांकडे फिर्याद करतों.

कृष्ण : चल नीच मूर्खा, फिर्याद करण्यासारखें तुझें काय त्यांत वांकडें झालें आहे ?

विदूषक : (त्वेषानें) काय झालें तें सांगूं का ? हें बघ, त्या यतीपाशीं जो स्त्रीपुरुषांचा घोळका जमला होता, त्यांत आमचें कुटुंबही होतें. काय सांगूं, सटवीनें टोपलीभर नारिंगें ओतून नमस्कार केलान्. मीं त्या वेळेस तिला ओळख दिली नाहीं; परंतु असा राग आला होता कीं, या दंडकाष्ठानें त्या यतीची पाद्यपूजाच करावी.

कृष्ण : (हंसून) बरें, आपल्या कुटुंबानें वर तरी काय मागून घेतला ?

विदूषक : माझ्यासारखा सौंदर्यवान् पति जन्मोजन्मीं असावा, इतकेंच.

कृष्ण : अहाहा ! तुला सौंदर्यवान् म्हणण्यास सगळ्या जगाचे डोळे फुटले पाहिजेत !

(तदनंतर गडबडीनें द्वारपाळ प्रवेश करितो.)

द्वारपाळ : (मुजरा करून) महाराज, सरकारस्वारी आली.

कृष्ण : (गडबडीनें उठून) अरे, कोठें आहेत ?

द्वारपाळ : स्वारी आश्रमाकडून जी आली ती सुभद्राताईसाहेबांच्या महालांत गेली व आपणांस तिकडेच बोलावून घेऊन ये, असा मला हुकूम केला.

कृष्ण : ठीक आहे. (विदूषकास) मित्रा, मी ताईच्या महालांत यतींना भेटावयास जातों, तूंहि विश्रांति घेण्यास घरीं जा.

विदूषक : तुझा विजय असो. (असें म्हणून निघून जातो.)

(तदनंतर पलंगावर निजलेली सुभद्रा व जवळ दोन दासी सारंगनयना व कुसुमावती व एका अंगास बळराम अशीं प्रवेश करितात.)

बळराम : (एका दासीस) काय ग, आतां प्रकृति कशी काय आहे ?

सारंग० : त्या वेळेपासून ताईसाहेब भ्रमिष्टासारख्या करताहेत, झोप लागली असते, आणि मध्येंच दचकून उठतात. ज्या दिवशीं त्या नाहींशा होऊन पुन्हां याच मंदिरांत पलंगावर निजलेल्या सांपडल्या, त्या वेळेस मींच पुढें होऊन, हालवून जाग्या केल्या, त्याबरोबर वेडक्यानें जी किंकाळी फोडली आणि वेड्यासारख्या चहूंकडे बघूं लागल्या, तेव्हां मी पोटाशीं धरून ' घाबरूं नका, तुम्हीं आपल्या मंदिरातच आहां ', असें सांगितलें तरी त्यांची खात्री होईना.

कृष्ण : (लगबगीनें पुढें येऊन) बरें, तेव्हां ती काय म्हणाली ? अगदीं तिचेच शब्द सांग.

बळराम : (अवज्ञेनें) हंः ! अरे, पोर अगदीं भिऊन गेली, त्या वेळचे तिचे शब्द काय नि काय काय ?

कृष्ण : असें नव्हे दादा, समग्र एक प्रहर ती अदृश्य झाली होती, तेव्हां त्या तिच्या भाषणावरून कांहीं तरी सुगावा लागेल म्हणून म्हटलें. माझा तर अगदींच तर्क चालत नाहीं.

सारंग० : त्या वेळेस त्या काय म्हणाल्या, हें कांहीं मला आठवत नाहीं.

कुसुमा० : मला त्यांचे ते शब्द पक्के स्मरताहेत.

कृष्ण : बरें, तूं सांग काय म्हणाली ते.

कुसुमा० : त्या म्हणाल्या कीं, ज्यांचीं सर्वे रत्नांनीं भरलीं आहेत, असे ते पलंग कोठें आहेत ?

कृष्ण : काय त्याचा अर्थ असेल तो असो; आपली तर अक्कल अगदीं गुंग होऊन गेली !

बळ० : अरे, मला तें सर्व समजलें आहे. आतां त्याविषयीं काळजी करायला नको आहे.

कृष्ण : काय ! ताई नाहींशी होऊन पुनः कशी सांपडली याबद्दल आपणांस समजलें आहे म्हणतां ! तर मग मलाही सांगितलें पाहिजे, म्हणजे जिवास जी उगीच हुरहूर लागली आहे ती नाहींशी होईल.

बळ० : काय सांगूं, ज्या वेळेस हा अघटित प्रकार घडला, त्या वेळेस माझ्या मनांत एक सहल कल्पना आल्या. पहा—

पद—(अभाग्याचे घरीं बाबा कामधेनु आली, या चालीवर.)

नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें जेव्हां आयकिलें । सर्वांगाची लाहि होउनी काळिज थरथरलें । नाहिं० ॥ ध्रु० ॥ एकवार वाटे कीं क्रोधें तिनें प्राण दिधले । एकवार वाटे कीं तिजला पार्थानें नेलें ॥—

कृष्णा, काय सांगूं ! असेंही मनांत आलें. सांगितलें असतां तुला वाईट वाटेल, पण सांगतोंच—

एकवार वाटे तूं तिजला कपटें लपवीलें
ऐसे माझ्या मनांत नाना तरंग ते आले ॥ नाहिं० ॥ १ ॥

आणि ती जेव्हां पुनः महालांत निजलेली मिळाली, असें ऐकलें त्या वेळेस तर पहिल्या दोन्ही संशयांची निवृत्ति होऊन हें तुझेंच कपट असावें, अशी खात्री झाली होती—

कृष्ण : पण दादा, अद्यापि ती सजीव आहे की काय !

बळ० : (कृष्णाचा हात धरून) हे हे, त्या संशयाची निवृत्ति गर्गमुनींनीं केली.

कृष्ण : सुभद्रा जी विलक्षण तऱ्हेनें नाहींशी झाली त्याबद्दल त्यांनीं काय सांगितलें.

बळ० : हे म्हणाले की, यक्षकिन्नरजातींपैकीं यक्षिणी ह्या मोठ्या प्रबळ आणि मायावी स्त्रिया अंतरिक्षांत वास करीत असतात. त्या अशा एखाद्या सुंदर राजकन्येच्या विवाहाच्या वेळीं असा चमत्कार करीत असतात. परंतु त्यांत त्यांचा हेतु कांहीं वाईट नसतो. मात्र अशा प्रसंगीं त्यांचा वधूकडील अथवा वराकडील पक्षावर कांहीं पूर्वीलसंबंधानें कोप असतो, व अशा गोष्टी मागें पुष्कळ वेळां घडून आल्याचें पुराणांवरून दिसतें.

कृष्ण : बरें, तूर्तच्या प्रसंगीं त्या यक्षिणींचा कोप काय आम्हांवर होता किंवा दुर्योधनावर होता, याबद्दल गुरुमहाराजांनीं काय सांगितलें ?

बळ० : त्यांनीं सांगितलें कीं, दुर्योधनाच्या संबंधानें त्यांचा कोप होता, तेव्हां त्यांची कांहीं तरी शांति वरपक्षाकडून झाली म्हणजे पुढील मुहूर्तीं असें विघ्न येणार नाहीं; तेव्हां तशी शांति करविण्यास दुर्योधनास आतांच पत्र लिहून तावडतोब पाठविलें व इकडे आलों.

कृष्ण : (आनंदानें) गुरुमहाराज, आपण खरा, वृत्तान्त दादासाहेबांना कळवून मला दोषमुक्त केलेंत याबद्दलचे उपकार कांहीं केल्यानें फिटावयाचे नाहींत. मजवर आपली केवढी तरी ममता ही !—

पद–[उधोजी प्यारे दिलकी दिलमे रहि, या चालीवर]

गुरुजि तुमच्या प्रीतिस पार नसे
प्रीतिस पार नसे । गुरु० ॥ ध्रु० ॥
आळ कठिण मजवर जी होता
मुक्तचि केलें मसें । गुरु० ॥ १ ॥
शिष्यतापहारिणी तव वाणी
भरली अमृतरसें । गुरु० ॥ २ ॥
कोण दयाघन तुजसम आहे
तारक जो विलसे । गुरु० ॥ ३ ॥

([illegible]) बरें दादा, माझा पण अर्जुनाकडून असता तरी दुर्योधनाशीं मी असें कपट करीन, असें आपल्यास वाटलें तरी कसें ?

बल० : कृष्णा, मनुष्यावर प्रसंग गुदरला म्हणजे त्याच्या मनांत नाना-प्रकारचे तर्क येतात. असो; आतां त्याविषयी चर्चा कशाला पाहिजे ? ईश्वरानें सर्व संकटें निभावली, आतां चार महिने लग्न लांबलें व दुर्योधनादिकांस व्यर्थ हेलपाटा पडला, एवढेंच काय तें थोडेसें गौण झालें.

कृष्ण : दादा तें कसेंहि होईल; पण या सुभद्रेच्या प्रकृतीला कसें करावें तिला भलभलतेंच दिसतें, अन्नाचा द्वेष झाला आहे; पहा, दोन दिवसांत तिचें तेज निम्मे नाहींसें झालें.

बल० : हो, तुला एक मोठें आनंदकारक वर्तमान सांगायला विसरलोंच. या आपल्या रैवतक पर्वताच्या गुहेंत कोणी एक महासमर्थ वैराग्यशाली असा यति येऊन राहिला आहे. त्याची तारीफ गर्गमुनींनीं भारीच केली, आणि त्याचें चरणतीर्थ व हा एक ताईत त्या यतीजवळूनच त्यांनीं करून घेऊन मजजवळ दिला आहे; आणि सांगितलें आहे कीं, हें तीर्थोदक सुभद्रेच्या देहावर सिंचन करावें व ताईत तिच्या उजव्या हातांत बांधावा, म्हणजे ती सर्व भयापासून मुक्त होऊन तिची प्रकृति पूर्ववत् होईल.

कृष्ण : फार चांगलें. मग तसें करायला उशीर कां करावा ? (एका दासीस) काय ग, ताईची उठायची वेळ झाली असली तर तिला हळूच जागी कर.

कुसुमा० : झोप लागून फार वेळ झाला आहे. आतां जागे करण्यास कांहीं चिंता नाहीं. (हळूच हलवून) ताईसाहेब, ताईसाहेब उठा. (सुभद्रा एकदम दचकून उठून बसते.)

सुभद्रा : (भ्रांत होऊन इकडे-तिकडे बघून) मी कोठें आहें ? आणि ते रत्नमय पोषाखाचे पुरुष कोठें आहेत ?

कुसुमा० : हें पहावें सरकार. झोपेंतून उठल्या कीं यांचें पहिलें भाषण हें असतें. (सुभद्रेस) ताईसाहेब, आपण आपल्या मंदिरांत आहां असें काय बोलतां हें ! हे पहा उभयतां सरकार आपल्या समाचारास आले आहेत.

सुभद्रा : (बलराम व कृष्ण यांजकडे पाहून) दादा, कृष्णा, अरे, असे उभे कां ? बसावयाचें नाहीं का ? काय, येथें दोघी बसल्या त्यांना [illegible]

आतनें देण्याचेंसुद्धा कळत नाहीं. (दोघी दासी आतनें पुढें करतात; त्यांवर कृष्ण व बलराम बसतात.)

बल० : बरें तुझी प्रकृति कशी आहे, तें सांग आधीं.

सुभद्रा : मला काय होतें आहे ! चांगली धडधाकट आहे. खातें, जेवतें, सर्व कांहीं यथास्थित चाललें आहे नी तुला कोणीं सांगितलें माझी प्रकृति बिघडली म्हणून ! हें बघ दादा तूं उगीच मला लाजवूं नकोस, माझी प्रकृति बिघडून अळळा हा प्राण नाहींसा व्हावा, इतकी मी दैववान कुठें आहे !

बल० : तूं उगीच काय बोलत आहेस हें ! झालेल्या गोष्टीबद्दल तुला आम्ही तिळप्राय दोष देत नाहीं. आणि कसें झालें हेंही पण आम्हांला कळलें आहे. त्यात तुजकडे अपराध कांहीं नाहीं.

कृष्ण : हें बघ ताई, हें दादांनीं एका समर्थ साधूचें तीर्थ आणिलें आहे, हें तुझ्या अंगावर शिंपडलें म्हणजे तुझी सर्व बाधा नाहींशी होईल, आणि एक ताईत त्याच यतिमहाराजांकडून आणला आहे तो तुझ्या हातांत बांधला म्हणजे मग तुला कसलेंही भय वाटणार नाहीं.

सुभद्रा : (आपल्याशीं) काय, या उदकानें का माझा संताप कमी होणार ! (उघड) बरें आहे, तुम्हाला काय उपचार करायचे असतील ते करा.

कृष्ण : दादा, आमच्या ताईसारखी समजूतदार मुलगी कधीं मिळायची नाहीं. विवाहात विघ्न येऊन दुर्योधनादिकांस परत जावें लागलें याबद्दल तिला वाईट वाटत नाहीं, असें समजतां की काय आपण !

बल० : अरे, न वाटायला काय झालें ! तिला सर्व कळतें, ती लहान का आहे आतां !

कृष्ण : ताई, एवढा चातुर्मास संपला, की पहिल्या मुहूर्तालाच तूं त्या सार्वभौम राजा दुर्योधनाची पट्टराणी होणार. मग केवढा ताईला डौल येईल ! आमच्याबरोबर बोलशील तरी का नीट मग !

सुभद्रा : (कपाळास आठी घालून) काय बाई कळला भाव ! हा माझा कपाळशूळ राहणार तरी केव्हां !

कृष्ण : दादा, मग गुरुजींनीं सांगितल्याप्रमाणें उदकसिंचन व तें रक्षाबंधन करा; म्हणजे तिला अम्मळ चैन पडेल.

बल० : ठीक आहे. (पडद्याकडे पाहून) अरे, तें तीर्थ आणि तो ताईत इकडे आणा.

प० : (तीर्थ व ताईत घेऊन प्रवेश करून) हें घ्यावें महाराज (बलराम तिच्या अंगावर उदक सिंचन करून उजव्या हातांत ताईत बांधतो.)

सुभद्रा : (आपल्याशीं) काय मेला चमत्कार ! माझा रोग कोणता, याची परीक्षा न करतां भलतेच उपचार केले तर काय होणार ! असो, वडील आहेत, काय सांगतील तें ऐकलें पाहिजे.

बल० : आपण येथें सुभद्रेला उगीच तिष्ठत बसविणें चांगलें नाहीं, तिला आपल्या सखीजनांशीं करमणूक करीत बसूं दे. चल आपण जाऊं.

कृष्ण : ठीक आहे. (दासीजनांस) अग, तुम्ही कांहीं कमजास्ती झालें तर ताबडतोब आम्हाला कळवा, व हिला आवडेल तसें इच्छेशीं वागत जा. (सुभद्रेस) ताई, आम्ही येतों बरें आता, (सुभद्रा काहीं न बोलतां मान हालविते.)

बल० : कृष्णा, त्या यतीच्या दर्शनास जाण्याचें आतांच ठरविलें आहे, तर तूंही माझ्याबरोबर चल.

कृष्ण : आपण गेलां म्हणजे झालें; आणखी मला कशाला आलें पाहिजे तिकडे !

बल० : छे छे, गर्गगुरूंची तुला घेऊन जाण्याविषयीं आज्ञा आहे. तर चल.

कृष्ण : त्यांच्या आज्ञेचें कोण उल्लंघन करणार आहे ! चलावें तर, हा मी तयार आहें.

(दोघे निघून जातात.)

सुभद्रा : अग सारंगनयने, माझ्या अंग धुण्याची तयारी कर जा. मी अम्मळशानें तिकडे येतें.

सारंग० : आज्ञा बाईसाहेब. (निघून जाते.)

सुभद्रा : सखे कुसुमावती, ती द्वाड दासी खालीं गेली की नाहीं हें पाहून जिन्याच्या दाराला आतून कडी लावून ये.

कुसुमा० : ठीक आहे बाईसाहेब. (कडी लावण्यास जाते.)

सुभद्रा : त्या सारंगनयनेला पाहिलें म्हणजे माझ्या अंगाची कशी लाही होते. लुच्ची मेली ! मी काय बोलतें, मी काय संवरतें तें सगळें जाऊन रेवतीवहिनीला सांगते. मला वाटतें, थोरल्या वहिनीनें एवढ्याचकरितां तिला इकडे ठेवून दिली आहे. बरें, इतःपर आपण अगदीं सावधगिरीनें वागलें पाहिजे. त्या मेलीच्या देखत मनातलें कांहीं बोलता उपयोगी नाहीं. या कुसुमावतीचें मात्र माझ्यावर खरें प्रेम आहे. माझें दुःख पाहून तिला भारी वाईट वाटतें, पण काय करील बिचारी ! तिच्या हातात काय आहे ?

(कुसुमावती येते.)

कुसुमा० : सारंगनयना गेल्यावर दाराला कडी लावून आलें.

सुभद्रा : तूं जाईपर्यंत ती सटवी जिन्यात उभी होती ना ?

कुसुमा० : होय बाईसाहेब, मला पहातांच खालीं निघून गेली.

सुभद्रा : सखे कुसुमावती, माझ्यावरचें हें संकट नाहींसें होऊन मनासारखें कधीं घडून येईल ? अथवा त्या सुखाची आशा नकोच ! देवा !

पद–[शिव शिव फसलों साजणि येउनी, या चालीवर.]

व्यर्थ मी जन्मलें थोर कुळीं
लागला सर्वदा फास गळीं । व्यर्थ ॥ ध्रु० ॥
नच ठावें स्वातंत्र्य कसें तें
बंदित वास मुळीं । व्यर्थ० ॥ १ ॥
गरिबा पोटीं येतें तरि तें ।
मज नच देते बळी । व्यर्थ० ॥ २ ॥

कुसुमा० : बाईसाहेब, या दोन दिवसांत आधींच, तुमची प्रकृति फार बिघडली आहे त्यांत आणखी असा संताप करून घेतलात तर कसें बरें होईल ? (पाठीवरून हात फिरविते.)

सुभद्रा : तर मला कसें कर म्हणतेस ? (गहिंवरून) मी कोणाच्या आशेवर जिवाचें समाधान करून घेऊं ? अथवा—

पद–[जो चिदानंदकंद, या चालीवर.]

वद जाऊं कुणाला शरण करी जो हरण संकटाचें । मी धरिन चरण त्याचे । अग सखये । मी धरिन० ॥ धृ० ॥ बहु आप्त बंधू बांधवां प्रार्थिलें कथुनि दुःख मनिचें । तें होय विफल साचें । अग सखये । तें होय वि० । मम तात जननि मात्र तीं बघुनि कष्टती हाल इचे । न चलेचि कांहीं त्यांचें । अग सखये । न चले० ॥ जे कर जोडुनि भजपुढें नाचले थवे यादवांचे । प्रतिकूल होति साचे । अग सखये ॥ प्रति० ॥

कुसुमा० : बाईसाहेब, मला तर असें वाटतें, तुमच्या मताप्रमाणें सर्व सिद्धीस जाणार. मात्र चार दिवस दुःखाचे आहेत तेवढे कसे तरी काढले पाहिजेत.

सुभद्रा : हें कशावरून म्हणतेस ?

कुसुमा० : हें पहा, या दोन दिवसाखालीं आपली सर्वच निराशा होण्याची वेळ आली होती; ऐन मुहूर्ताच्या वेळींच देवानें आपणांस नाहींसें करून त्या प्रसंगांतून बांचविलें. आतां काय, चार महिन्यांवर गोष्ट गेली आहे, इतक्या कालांत काय होईल नी काय नाहीं, याचा काय नेम आहे ?

सुभद्रा : खरें गडे. मलाही त्या गोष्टीचें भारीच आश्चर्य वाटतें ! त्या दिवसापासून मी जेव्हां जेव्हां एकटी असतें, तेव्हां माझ्या मनांत हेच विचार घोळतात. मला तर तें सर्व स्वप्नाप्रमाणें वाटतें.

कुसुमा० : बरें पण, हो, बरी आठवण झाली. किती वेळ विचारीन विचारीन म्हटलें, पण मेली संधीच सांपडली नाहीं. म्हणून आतां विचारतें,

बाईसाहेब, आपण नाहींशा झाला होतां त्या वेळचें आपणाला कांहीं स्मरतें का ?

सुभद्रा : अग हो. जी मी एकदां येथें निजलें होतें, ती एका घोर अरण्यांत जागी झालें.

कुसुमा० : म्हणजे ? हा काय चमत्कार ! ! तेथें कोणीं आपल्याला नेलें असेल बाई ?

सुभद्रा : अग, मला पहिल्यानें मी आपल्या बागेंतच आहे, असें वाटलें. तेथें मी बराच वेळ मोठ्या आनंदांत घालविला. पण जेव्हां संध्याकाळ होऊन काळोख पडूं लागला आणि तुम्हांपैकीं कोणीच माझ्याकडे आलें नाहीं, तेव्हा तुलान् त्या सारंगनयनेला मोटमोठ्यानें हाका मारल्या.

कुसुमा० : (छातीवर हात ठेवून) बरें मग ?

सुभद्रा : तेव्हां ज्याचीं वस्त्रें रक्तानें भरलीं आहेत असा एक सुंदर तरुण पुरुष माझ्यापुढें आला.

कुसुमा० : अग बाई ! तो कोण असावा बरें ?

सुभद्रा : मीं कांहीं त्याचें नांव विचारलें नाहीं; पण तो म्हणाला कीं, " तुम्ही कांहीं आपल्या बागेंत नाहीं, या घोर अरण्यांत आहांत. कशा आलां असाल हें कांहीं माझ्यानें सांगवत नाहीं ! ! "

कुसुमा० : अग बाई ! तर मग त्यालाही तुम्ही त्या वनांत कशा गेलां, हें कांहीं ठाऊक नव्हतें. जळला बाई साराच मेला चमत्कार ! बरें पुढें काय झालें ?

सुभद्रा : मी अरण्यांत कशी आलें असेन व याबद्दल मला दादा व वहिनी बोलतील, असें वाटून उरांत जी धडकी भरली त्यासरशी मला मूर्च्छा आली नी मग जागी झालें तों आपल्या महालांतच आहें ! !

कुसुमा० : बाईसाहेब, हें स्वप्न म्हणावें तर खरोखर आपण नाहींशा होऊन पुनः सांपडलां. बरें, खरें म्हणावें तर ही गोष्ट अमुकच तऱ्हेनें झाली असेल अशी खात्री होत नाहीं, तेव्हां याला म्हणावें तरी काय ?

सुभद्रा : सखे त्या दिवशींच्या धांदलींत आणखी दोन चमत्कार घडून आले आहेत.

कुसुमा० : ते कोणते ?

सुभद्रा : हें पहा, त्यांची स्वारी जेव्हां द्वारकेंत होती त्या वेळीं एका शेल्यावर मीं आपल्या हातांनीं कशिदा काढून त्यावर त्यांचें नांव घालून त्यांना मीं मोठ्या ममतेनें दिला होता, तो बाई माझ्या अंगावर होता व त्याच वेळीं आपल्या गळ्यातील रत्नमाला काढून माझ्या गळ्यांत आपल्या हातांनीं घातली होती, ती बाई नाहींशी झाली.

कुसुमा० : जें जें एकावें तें तें अघटितच ! पण बाई मी तुम्हांला सांगून ठेवतें, आपल्या मनासारखें ईश्वर खचित घडवून आणील.

सुभद्रा : हें कशावरून म्हणतेस तूं ?

कुसुमा० : कशावरून कां होईना, मी म्हणतें यावर आपण अगदीं भरंवसा ठेवा.

सुभद्रा : छे छे ! मी तितकी भाग्यवान् कोठून असणार ? तशी असतें तर असें कां झालें असतें ?

पद–[श्रीहरिच्या वेणुनादें मन माझें मोहिलें, या चालीवर.]

रुचती कां तीर्थयात्रा या समयीं त्यास ती ।
मजवरची प्रेमबुद्धि कां हरिची लोपती ।
दादांना अंधजांची भक्ती का लागती ।
या कृत्या साह्य होती कां वहिनी रेवती ॥ १ ॥

कुसुमा० : ताईसाहेब, आज उभयतां सरकारच्या स्वाऱ्या येथें आल्या होत्या; त्यांच्या बोलण्याचालण्यावरून, तुम्हांला विनाकारण दुःख दिलें, याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप झाला असावा, असें दिसलें.

सुभद्रा : सखे, माझें समाधान करण्याकरितां तूं बोलत आहेस दुसरें कांहीं नाहीं. अग, त्यांना कसचा पश्चात्ताप होणार आहे ! (गहिंवरून) सखे,

त्या कृष्णाचें बोलणें तूं नाहीं का ऐकलेंस ! चातुर्मास संपल्यावर म्हणे मी त्या भेल्याची पट्टराणी होणार; मग मला डोल येईल. अहाहा ! हीं कसाबा-सारखीं बोलणीं सख्ख्या भावाला शोभतात काय ग ? सखे पहा—

पद–[राग–जोगी : ताल–धुमाळी.]

माझ्या मनिंचें हितगुज सारें ठाउक कृष्णाला।
ऐसें असुनी दुःखावरती देतो डागाला॥ ध्रु॰ ॥
अर्जुनजीला मज द्यावी हें आपणची वदला।
आशा मज बहु दाउनि ऐसा घात करूं सजला।
जैसा वरती दिसतो काळा आंतुनही झाला।
तारिल म्हणुनी धरिलें ज्याला बुडवी तो मजला॥ १ ॥

कुसुमा० : (आपल्याशीं) काय तरी बाई आतां करावें ? यांचा संताप अधिकच वाढत चालला, तेव्हां त्यांचें लक्ष दुसरीकडे लागेल असें केलें पाहिजे. (उघड) बाईसाहेब, आपण पार्थमहाराजांना दिलेला शेला पुन्हां आपल्यापाशीं आला असें सांगितलेंत; तेव्हां तो कसा काय आहे, हें पहाण्याची मला भारीच इच्छा झाली आहे.

सुभद्रा : सखे, कोणी पाहतील म्हणून त्या पेटींत ठेवला आहे, तुला पहावयाची इच्छा असेल तर पहा. जा.

कुसुमा० : (पेटींतला शेला घेऊन येऊन व तो उलगडून रेखून पाहून) बाईसाहेब, काय आपली कुशलता तरी ही ! यावर काढलेली वेलबुट्टी किती सुरेख दिसते ! तसेंच मधून–मधून हे पक्षी काढले आहेत, ते आतांच उडतील की काय असें वाटतें.

सुभद्रा : (शेला हातांत घेऊन खालीं आपटून) सखे, या भेल्याचा मला असा राग आला आहे कीं याचे फाडून तुकडे करून टाकावे.

कुसुमा० : बाईसाहेब, असा काय त्यानें अपराध केला आहे ?

सुभद्रा : सखे ऐक—

पद–[अहा हे कृष्णा मुकुंदा, या चालीवर]

अरसिक किति हा शेला । त्या सुंदर तनुला सोडुनी आला । अरसिक० ॥ ध्रु० ॥ प्रेमें प्राणपतीला । मी संतोषें हा अर्पण केला । दुर्मिळ जें स्थळ मजला । तें सहज मिळुनि या दुर्भाग्याला । तेथुनि कां हा ढळला । त्या सत्संगतिला कैसा विटला । सोडुनि टेविन याला । मज दृष्टीस नलगे निष्ठुर मेला ॥ अरसिक० ॥ १ ॥

तर उचल याला येथून आणि घाल त्या पेटींत ! (शेला फेकून देते.)

कुसुमा० : (तसें करून आपल्याशीं) यांना बरें वाटावें म्हणून जी जी गोष्ट काढावी तिच्यापासून यांचा संताप अधिकच वाढतो. काय करावें. (उघड) बाईसाहेब, दिवस पुष्कळ वर आला, आता अंग धुवायला नाहीं का उठावयाचें ? वेळेवर थोडेसें अन्न पोटांत गेलें तर आपणास अम्मळ बरें वाटेल.

सुभद्रा : नको त्या जळक्या जेवणाची आठवण करूं. मला तें अन्न कसें विषासारखें दिसून ओकारीच येते.

कुसुमा० : तर बाईसाहेब, या जलमंदिराच्या भोंवतालच्या बागेंत तरी घटकाभर चला; म्हणजे हिंडल्या–फिरल्यानें थोडीशी भूक तरी लागेल.

सुभद्रा : सखे, मी तेथें आलें असतें, परंतु त्या बागेंत पाऊल टाकण्यास माझ्या अंगावर कसा कांटाच उभा राहतो. पहा—

पद–[राग–पिलु : ताल–धुमाळी.]

बघुनि उपवना विरहाग्नीची ज्वाला भडके उरीं
पुष्पांचा तो सुगंध माझ्या शूल निपजवी शिरीं
कोकिल–कूजित ऐकुनि वाटे वीज कडाडे वरी
कारंजाचे तुषार भासति अग्निकणाचे परी
सुमंद शीतल सुगंध मारुत येतां अंगावरी

थरथर काळिज कांपे वाटे डाग बसति अंतरीं
(चाल) पक्ष्यांचि जोडपीं खेळती नानापरीं
दे तंतुस हंसही स्त्रीच्या वदनांतरी
सुखवाया कांता मोर सुनृत्या करी (चाल)
जिकडे–तिकडे पाहुनि ऐसें होतें मी घाबरी
मजला मग घायाळचि करितां मन्मथ आपुल्या शरीं ॥ १ ॥

कुसुमा० : बाईसाहेब, आपण एकसारखा तोच विचार चालवून संताप करून घेतलात तर कसें होईल बरें ? मन थोडें दुसऱ्या गोष्टीकडे घालवून समाधान करून घेतलें पाहिजे.

सुभद्रा : सखे, तूं म्हणतेस तें सारें मला कळतें; पण माझा उपाय चालत नाहीं ग ! सखे—

पद–[रागिणी आनंदभैरवी, ताल–धुमाळी.]

किती सांगूं तुला मज चैन नसे ॥ धृ० ॥ हें दुःख तरी मी साहुं कसें । या समयिं मला नच कोणी पुसे । हा विरह सखे मज भाजितसे (चाल) मन कसें आवरूं । किति धीर धरूं । कसें करूं । किती० ॥ १ ॥ हे बंधु नव्हत मम वैरी खरे वाढीती कसें वारे प्रेम बरें । बोलोनी पाडीती हृदयासी घरे । (चाल) नको नको मला जिव । विष तरि पाजिव । सखे सोडिव । किती० ॥ २ ॥

(पडद्यांत : अग ए कुसुमावती, लवकर दार उघड.)

कुसुमा० : कोण ही ? सारंगनयना हांक मारते आहे वाटतें.

सुभद्रा : कशाला मेली ओरडत आली कोण जाणे ? सखे, पहा जा बरें.

(कुसुमावती जाते व सारंगनयनेसह पुनः प्रवेश करते.)

सुभद्रा : (सारंगनयनेस) काय ग तुला माझ्या अंग धुण्याची तयारी करून ठेवायला सांगितलें होतें, मग इकडे कशाला आलीस !

सारंग० : हो, मी तयारी करून वाट पहात बसलें होतें; पण धाकट्या वहिनीसाहेबांनी आपणांस लवकर अंग धुण्यास घालून वृंदावनाच्या चौकांत घेऊन यायला सांगितलें म्हणून मी गडबडीनें कळवायला आलें.

सुभद्रा : कोणी रुक्मिणीवहिनीनें का ?

सारंग० : हो. अगदीं लवकर यायला सांगितलें आहे.

सुभद्रा : अहाहा ! आज किती दिवसांनीं माझी आठवण झाली तरी वहिनीला ही ! ! बरें, चला तर. (सर्व उठतात.)

कुसुमा० : काय ग सारंगनयने, धाकट्याबाईसाहेबांचें अंग धुणें झालें ?

सारंग० : अग, केव्हांच झालें. त्या आतां वृंदावनाच्या चौकांत पूजेला बसल्या आहेत व तेथेंच ताईसाहेबांना घेऊन यायला सांगितलें आहे.

सुभद्रा : काय ग, इतक्या गडबडीनें मला बोलावूं पाठविण्याचें काय कारण असेल बरें ? तुला कांहीं कळलें आहे का ?

सारंग० : त्यांनीं कांहीं मला सांगितलें नाहीं पण थोरल्या सरकारांनीं मोठ्या समारंभानें वाड्यांत एक स्वामी आज भोजनास आणले आहेत. त्यांच्या दर्शनाला आण्याकरितां असेल असें मला वाटतें.

सुभद्रा : हें कशावरून तूं म्हणतेस ?

सारंग० : अष्टनायिका व सर्व यादवस्त्रिया यांनीं यतिमहाराजांच्या दर्शनाला सोवळ्यानें यावें अशी वर्दी देण्याकरितां आपल्या हाताखालच्या चोपदारांस आपले वृद्ध कंचुकी सांगत होते, तें मीं ऐकिलें त्यावरून म्हणतें.

सुभद्रा : असो. कांहीं का असेना, गेलें पाहिजे खरें. चल लवकर, मला अंग धुवायला घाल. अग कुसुमावती, माझें सोवळें व पेला घेऊन तिकडे ये.

(सुभद्रा व सारंगनयना जातात.)

कुसुमा० : धाकट्या वहिनीसाहेबांकडून बोलावणें आलें हें फार चांगलें झालें. नाहीं तर ताईसाहेबांचा शोक मावळी किती वाढला असता हें कांहीं सांगण्यानें सांगवत नाहीं. (पडद्याकडे पाहून) अग बाई ! हा [illegible]

वहिनीसाहेब तर पूजेला घेऊन बसल्या, आतां लवकर ताईसाहेबांना घेऊन गेलें पाहिजे. (निघून जाते.)

(तदनंतर तुळशीची पूजा चालली आहे व जवळ परिचारक उभे आहेत, अशी आसनस्थ रुक्मिणी प्रवेश करिते.)

रुक्मिणी : (पूजा संपवून) अरे अशोका, माझी जपाची माळ दे.

(परिचारक जपाची माळ देतो. ती ओटींत घेऊन जप करीत बसते.)

(तदनंतर सोवळ्यान विदूषक येतो. आचमन करतो व शेंडी पुसतो.)

रुक्मिणी : (जप संपवून प्रदक्षिणेस उठते व विदूषकास पाहून) आज स्नान इकडेच झालें वाटतें ?

विदू० : हो, आज स्वामिमहाराजांचा प्रसाद घेण्याला इकडेच आलों आहे.

रुक्मिणी : परवां भावोजींनीं इतकी शोभा केली तरी अजून उशिरा स्नान करण्याची संवय गेली नाहींसें दिसतें.

विदू० : माझें प्रातःस्नान झालें होतें; पण इकडे येतांना वाटेंत कुत्र्याच्या शेपटीवर पाय पडला त्यामुळें पुनः स्नान करावें लागलें.

रुक्मिणी : असें असें ! आतांशा सोवळें बरेंच माजलें आहे तर !— तिकडलें कोठपर्यंत आलें आहे ?

विदू० : स्वामिमहाराजांचें स्नान—आह्निक आटपलें; आतां सर्व यादव-स्त्रियांचीं दर्शनें चाललीं आहेत. तुम्हांला काय सांगूं वहिनी, या इतक्या स्त्रियांच्या नमस्काराला " नारायण " म्हणतां म्हणतां यतिमहाराजांचे ओठ पांढरे होतील, असें वाटतें.

रुक्मिणी : बरें, तिकडील गर्दी आटपली म्हणजे मी व वन्सं दर्शनाला येतों.

विदू० : ठीक आहे. (असें म्हणून आडं लावतो.)

रुक्मिणी : भटजी, ही दक्षिणा घेऊन चला. (परिचारकास) अरे ही भिक्षा व दक्षिणा त्यांना दे. (परिचारक असें करतो.)

विदू० : कोण ! ताईसाहेब ना, ह्या पहा आल्याच. (असें म्हणून निघून जातो.)

(तदनंतर कुसुमावती दासीसह सुभद्रा सोवळ्यानें प्रवेश करते.)

रुक्मिणी : (सुभद्रेजवळ जाऊन) वन्सं, माझ्या निरोपासरशा अंग धुऊन आलांत हें माझें मोठें भाग्यच समजायचें; नाहीं तर काय विचारतां ! ' नाहीं माझी अंग धुण्याची तब्बेत लागत, धुवीन मी हवी तेव्हां ' असें सांगून धाडलें असतेंत तर काय करणार होतें !

सुभद्रा : वहिनी, सगळ्यांनींच माझ्यावर शस्त्र उपसलें आहे तेव्हां, तूं तरी कां कमी करशील ! चालूं दे ! मी आतां दगडापेक्षा देखील घट्ट झालें आहें ! !

रुक्मिणी : (सुभद्रेचा हात धरून) बरें, या इकडे, बसा आधीं (तिला जवळ घेऊन बसते. पाठीवरून हात फिरवून तोंडाकडे पाहून) ही पाहिली, दोन दिवसांत काय दशा होऊन गेली ती. वेळेवर अन्न खायचें नाहीं, झोप घ्यायची नाहीं, जेव्हां–तेव्हां उगीच संताप करून घ्यायचा, अशानें प्रकृति कशी बरें नीट होईल ?

सुभद्रा : हो, हो, माझा समाचार घेतां घेतां तुला फार श्रम पडले बरें वहिनी ! अग, माझ्यावर प्रसंग गुदरल्यामुळें फुकाचे दोन शब्द तरी येऊन बोलायचे होतेस ?

रुक्मिणी : हें पहा वन्सं, तुम्ही ऐन लग्नाच्या वेळेस नाहींशा झाला असें ऐकिलें आणि जें मला झालें तें कांहीं सांगवत नाहीं. मला बसलेली जागा सोडून काहीं उठवेना व शब्दही माझ्या तोंडांतून निघेना. मनांत भलभलत्या कल्पना येऊं लागल्या. काय सांगूं तुम्हांला, तशी वेळ वैऱ्या-वरही येऊं नये. इतक्यांत पुनः तुम्ही मंदिरांत आहांत अशी वार्ता ऐकतांच मी तशीच धांवत तुमच्याकडे यायला निघालें; पण गर्गगुरूंची सगळ्यांना अशी ताकीद झाली कीं, पुरुषांनींदेखील तिकडे जाऊं नये; फक्त तुमच्या दासींनीं मात्र तुमच्याजवळ असावें. एकदोन दिवस जाऊन तुमची प्रकृति अम्मळ ताळ्यावर आली म्हणजे मग तुम्हांला भेटावें, म्हणूनच बरें वन्सं, तुम्हांला भेटल्यावांचून राहिलें ती.

सुभद्रा : वहिनी, तूं किती जरी साधून घेतलेस तरी मी खरें सांगतें की, तुझी पहिल्याप्रमाणें माझ्यावर ममता नाहीं.

रुक्मिणी : हें कशावरून म्हणतां तुम्ही ?

सुभद्रा : अग, तुझी तशी ममता असती, तर तूं माझी इतकी विटंबना चालली असतां, डोळ्यांवर कातडें ओढून बसली नसतीस.

रुक्मिणी : वन्सं, आतां बोललें तर तुम्हांला खंडीभर राग मात्र येईल. मला सांगा, काय तुमची विटंबना चालली आहे ? तुम्ही होऊन विनाकारण आपल्या जिवाला संताप करून घेतां !

सुभद्रा : मला ज्या गोष्टीचा मनापासून तिटकारा आहे, ती गोष्ट तुम्ही जबरदस्तीनें माझ्याकडून करावयाला लागला, तर ती विटंबना नव्हे का ?

रुक्मिणी : हं हं, आतां आलें ध्यानांत. भावोजींनीं इतकें सायास करून दुर्योधनाला देण्याचें ठरविलें तें काय तुमच्या अकल्याणाकरितां ? अहो, त्यांच्यासारखा वर आज सगळ्या पृथ्वींत तरी मिळेल का ? केवढी राजसत्ता ! किती ऐश्वर्य ! इतकें असून, बरें सौंदर्यांत तरी कमतरता आहे ? तीही नाहीं. फार काय सांगूं, उद्यां तुम्ही त्यांची पट्टराणी झाला म्हणजे आम्हांलादेखील तुमच्यापुढें मान लववावी लागणार आहे, समजलात ?

सुभद्रा : पुरे पुरे वर्णन. नवराबायकोंनीं जसा काय एकच किल्ला गिरविला आहे. वहिनी, तो इंद्रापेक्षांहि भाग्यवान् असला तरी, मला नको असल्यावर, तेथें मला आग्रहानें देऊन माझ्या जन्माची माती कां करतां ?

रुक्मिणी : छे छे. असें बोलूं नये. असलें भाषण आम्हां बायकांना शोभत नाहीं.

सुभद्रा : परदुःख शीतळ आहे ग वहिनी ! आतां मी बोललें तर दुसऱ्यांचीं वर्में काढतां, असें म्हणशील.

रुक्मिणी : कांहीं नाहीं. काय बोलायचें असेल तें खुशाल बोला.

सुभद्रा : बरं तर वहिनी, तुझ्या भावानें तुला शिशुपाल राजाला देऊं केली होती. तो काय रूपानें, पराक्रमानें किंवा ऐश्वर्यानें कमी होता, म्हणून

तूं योजून ब्राह्मणाबरोबर पत्र पाठवून, कृष्णाला वरलेंस. तें कां बरें ? याचें समर्पक उत्तर दे म्हणजे मी तुमचें सगळें ऐकतें.

(रुक्मिणी कांहीं उत्तर न देतां मान खालीं घालून बसते.)

सुभद्रा : (तिला हातानें हालवून) अहो वहिनीसाहेब, बोला आणखी कांहीं उपदेश करा.

रुक्मिणी : वन्सं, तुमचें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे, परंतु तुमच्या मनाप्रमाणें माझ्याकडून कांहीं होण्याजोगें नाहीं, म्हणून मी इतके आढेवेढे घेऊन बोलत होतें.

सुभद्रा : हें बघ वहिनी, तूं मनावर घेऊन कृष्णाच्या मनांत चांगलें भरवून दिलेंस म्हणजे पुरें आहे. तो मग हव्या त्या रीतीनें माझ्या मनासारखें करील.

रुक्मिणी : मी ही गोष्ट तिकडे काढली नाहीं, असें समजतां कीं काय तुम्ही ? याविषयीं बोललें कीं, एकेक डोळा एवढाला करायचा; मग मी बाई भिऊन जातें. काय करावें बरें ?

सुभद्रा : काय हवें तें कर; पण मी जिवंत रहावें असें जर तुझ्या मनांत असेल, तर हरतऱ्हेनें कृष्णाचें मन वळवून त्याच्याकडून वचन घे; आणि तसें तुझ्या मनांतून नसलें तर आतां सांग, उगीच आशा लावून फसवूं नको.

रुक्मिणी : (सुभद्रेस पोटाशीं धरून) वन्सं, तुमचें दुःख पाहून माझें काळीज कीं नाहीं तिळतिळ तुटतें; पण मीं वर दाखविलें नाहीं. असो; आतां तुम्ही अगदीं स्वस्थ रहा. माझ्याकडून होईल तितकें मी करीन बरें.

(गडबडीनें विदूषक येतो.)

विदू० : हं, वहिनी, अक्का, चला लवकर. यतिमहाराज पाटावर बसले. दादासाहेबांनीं सांगितलें आहे कीं, हस्तोदक आक्कासाहेबांनींच घातलें पाहिजे.

रुक्मिणी : ठीक आहे. वन्सं, चला स्वामिमहाराजांचें दर्शन घ्यायला.

(असें म्हणून सर्व जातात.)

अंक दुसरा समाप्त

● ● ●

अंक ३ रा

(आसनस्थ कृष्ण व बलराम, परिमित सेवकांसहवर्तमान प्रवेश करतात.)

बल० : कृष्णा, या महाविरक्त यतीच्या दर्शनानें माझें अंतःकरण कसें आनंदभरित होऊन गेलें आहे पहा. अशा साधूचा सहवास जर नेहमीं घडेल तर या प्रपंचातील दुःखें कधीं भासणार नाहींत. मी आजपर्यंत पुष्कळ साधू पाहिले; परंतु हा मासला कांहीं विलक्षणच आहे. पहा—

पद–[भूपाळीच्या चालीवर.]

जीं जीं कर्में त्या योग्याच्या हस्तानें घडतीं
निष्कामत्वें सहजपणें तीं झालीशीं दिसतीं
हांसे बोले विषयि जनांसह परि ती त्याचि मती
गुंतुनि गेली ऐसें वाटे तद्रूपावरती
ब्रह्मानंदीं मग्न सदा तो भान न तनुवरती
हलुनि राहिला सौख्यसागरीं सेवित भरभरती ॥ १ ॥

कृष्ण : दादा, तुम्ही कांहीं म्हणा, त्या यतीच्या एकंदर चेष्टेवरून त्यांत खरें पाणी दिसत नाहीं.

बल० : (रोषानें) हे नास्तिका कृष्णा, अशा त्या निर्मळ साधूविषयींही तुला शंका आली ना? मग मात्र तुझ्या अकलेची कमाल झाली!

कृष्ण : दादा, तुम्हांला राग येत असेल तर मी असें पुनः म्हणणार नाहीं. परंतु त्याच्या एकंदर वागणुकीवरून मला जें वाटलें तें मी बोललों.

बल० : काय त्याची वागणूक तुला गैर वाटली सांग पाहूं.

कृष्ण : गैर नव्हे तर काय ? अशी कोठें रीत पाहिली आहे, व दादा, तुम्ही हें लक्षांत आणा म्हणजे समजेल—

पद– [अस्तमान झाला टाकुनि युद्ध राम आला, या चालीवर.]

बघुनि सुभद्रेला । कसा यति वेडावुनि गेला ॥ धृ० ॥ (चाल)
हस्तांतिल ती गोमुखि गळली । आशीर्वचनीं जिव्हा चळली ।
नासिकाग्र दृष्टीही वळली (चाल) निर्लज्जचि झाला । टकमक
मुख तें बघण्याला । बघुनि० ॥ १ ॥

बल० : (तिरस्कारानें) अरे, काय ही कुत्सित कल्पना ! म्हणूनच बरें, असे ते योगी आम्हासारख्या निंदकाचा सहवास नको म्हणून गिरिकंदरींत वास करितात. अरे कृष्णा, त्या निरंजन परमहंसाची हेलना करून आपण पापात बुडून मलाही बुडवीत आहेस. अरे, एवढ्यावरूनच पहा कीं, आज भोजनाचे पदार्थ इतके सुरस झाले होते, पण त्याला त्याची चव होती का ? त्याचें जेवण कसें चाललें होतें तें पाहिलें नाहींस !

साकी

घाली सारें मीठ तुपांतचि दुग्धीं लिंबू पिळिलें
क्षीरीमध्यें कढी घालुनी हस्तानें कालविलें
थोडें खावोनी उठला बसला फिरफिरूनी

तर या चेष्टा काय उगीच येतात ? अरे, त्याचें लक्षच इकडे नाहीं. केवळ आम्हासारख्याचा उद्धार करण्याकरिताच ते नजरेस पडतात. याशिवाय त्यांचा दुसरा कांहीं उद्देश नसतो.

कृष्ण : पण ही जेवणाची धादल कां उडाली, यांतलें इंगीत तुम्हांला नाहीं कळलें. तें मी ताडलें आहे.

बल० : अहाहा ! बृहस्पतिच तुम्ही ! ! सांगा, सांगा पाहूं काय इंगित तें !

कृष्ण : दादा, रागावूं नका. माझ्या पोरबुद्धीला जें वाटलें तें मी सांगतों—

पद–[जय जय मदन। सुहास्यवदना, या चालीवर]

जेव्हां जेव्हां वाढायातें येई सुभद्रा ती त्या यतितें
भुलुनि पाहुनी तद्रूपातें तैसे नाना ढंग करी ॥ १ ॥
पंक्तीमध्यें नसतो जरी मी भोळे तुम्हां पाहुनी नामी
भलतें भलतें करिता स्वामी निश्चयपूर्वक मज वाटे ॥ २ ॥

बल० : आग लागो रे तुझ्या या वाणीला ! ज्याला पात्रापात्र विचार नाहीं, त्याला मनुष्य म्हणण्यापेक्षां पशु म्हणणें फार चांगलें. बधिरापुढें गायन केल्याप्रमाणें व्यर्थ मी त्या महात्म्याचें या मूर्खापुढें वर्णन केलें, असें वाटतें.

(कृष्णाकडे पाठ करून बसतो.)

कृष्ण : अरेरे ! हें मोठें लचांड झालें ! तो साधु खरा असो किंवा खोटा असो, त्याबद्दल मोठेज्या भाषणांत इतकें मनःपूर्वक कशाला रागवावें ! बरें तसें का होईना, तुमचा अनुभव माझ्यापेक्षां जास्त आहे, तेव्हां तुम्हांला जें वाटेल तेंच खरें. आतां झालें कीं नाहीं !

बल० : (कृष्णाकडे तोंड न करतां) अरे जा, ज्याला साधुसंताची देखील पर्वा नाहीं, तो वडील बंधूचा कितीसा मान ठेवणार आहे, हें सहज दिसतें.

कृष्ण : हें काय बरें दादा, उगीच थोड्या कारणासाठीं इतकें रागावणें कांहीं चांगलें नव्हे. माझ्याकडून चूक झाल्यास तुम्ही इतके मनापासून संतापाल असें कळलें असतें, तर मी मुळींच या विषयावर भाषणसुद्धां केलें नसतें.

बल० : (कृष्णाकडे तोंड करून) कृष्णा, मला तुझा फार दिवसांपासून अनुभव आहे. उगीच माझ्याविरुद्ध पक्ष घेऊन मला चिडवायचें आणि मी चिडलों म्हणजे मग आपण संतोष मानायचा; यांत काय तुला थोरपणा वाटत असेल तो वाटो.

कृष्ण : दादा, पुरे करा, आतां तो विषय सोडून द्या. खरोखर आपणाला दुखविल्याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. हें पहा मीं तुमचे पाय धरतों. (पायां पडतो.)

बल० : (आनंदानें आपल्याशीं) लबाडाला ही विद्या कशी उत्तम साधली आहे ! (उघड) पुरे पुरे, कृष्णा, आतां ऊठ, गेला वरें माझा राग.

कृष्ण : (हसून आपल्याशीं) या माझ्या भाषणाला पुढें एका प्रसंगीं असा जोर येणार आहे कीं काय सांगूं !

बल० : कृष्णा, या यतीविषयीं माझ्या मनांत एक विचार आला आहे. आतां झालेल्या भाषणावरून त्याविषयीं तुझा अभिप्राय कसा काय पडणार, हें मला कळलेंच आहे; तथापि तुला कळविल्यावांचून करणें बरोबर नाहीं, म्हणून सांगतों.

कृष्ण : विचाराची म्हणून गोष्ट आली, तेथें मी योग्य वाटेल तेंच सांगेन. काय तें कळूं द्या.

बल० : हें पहा मला असें वाटतें—

पद–[अभाग्याच्या घरीं बाबा कामधेनु आली, या चालीवर]

प्राप्त होय जें निधान करिं तें दवडुं नये वायां । चार मास गृहिं ठेवुनि घेऊं सुखदा यतिराया । प्राप्त० ॥ धृ० ॥ आयासावांचुनि ती आम्हां तत्संगति घडते । दुर्मिळ जें वच गृहस्थांसि तें सहज कानिं पडतें । सूर्योदय होतांचि तमापरि पातक तें दडतें (चाल) होय नित्य दर्शन त्याचें तरि सार्थक जन्मुनियां । प्राप्त० ॥ १ ॥

कृष्ण : हो हो, हा विचार योग्य आहे; असे एक सोडून छप्पन हजार साधूंचा प्रतिपाल करण्यास आपणास कांहीं अशक्य नाहीं, परंतु—

बल० : ' परंतु ' म्हणून थांबतोस कशाला ? पुढें तुझें म्हणणें काय आहे तें कळीव, म्हणजे झालें.

कृष्ण : माझें म्हणणें कांहीं आपल्याविरुद्ध फारसें नाहीं. अशा त्या निःस्पृहांचें आमच्या प्रापंचिकांच्या घरांत जुळायचें नाहीं, म्हणून त्यांस समुद्राकांठीं जें उत्तम शिवमंदिर आहे, त्यांत ठेवून घेऊन सर्व व्यवस्था

उत्तम रीतीची करून देतां येईल. मग दिवसांतून एक वेळ, दुवेळ किंवा पाहिजे तितके वेळ आपण त्यांच्या दर्शनास जावें, म्हणजे झालें.

बल० : छे छे ! अशानें कुटुंबांतल्या सर्व मनुष्यांस नेहमीं दर्शन होणार नाहीं आणि त्याचा वास घरींच असला म्हणजे ज्यास जेव्हां फावेल तेव्हां त्यास दर्शन घेण्यास सुलभ होईल.

कृष्ण : तर मग आपल्या वाड्याजवळ जी पाठशाळा आहे, तिच्या मागल्या बागेंतलें मंदिर रिकामेंच आहे. पाहिजे तर तेथें ठेवावें म्हणजे कोणालाहि जाण्याला येण्याला काहीं फारसें लांब होणार नाहीं.

बल० : हः ! काय जागा शोधून काढलीस पण ! ! अरे, असलें रत्न नेहमीं आपल्या डोळ्यासमोर पाहिजे. तशातून माझा मुख्य उद्देश तो निराळाच आहे.

कृष्ण : तो कोणता बरें दादा ?

बल० : हें पहा, ही आपली सुभद्रा, किती बरें माझ्या आज्ञेत वागत होती ? परंतु अलीकडे तिचा एक चमत्कारिकच हट्टी स्वभाव झाला आहे; तेव्हां तिला या यतीच्या सेवेला लावावी, म्हणजे सुबुद्धि उत्पन्न होऊन, तिच्या कल्याणाकरिता आम्ही तिला दुर्योधन राजाला देण्याचें ठरविलें आहे, त्याला ती आनंदानें मान्य होईल. यास्तव या यतिमहाराजांना सुभद्रेच्या अंतर्गृहांतच ठेवावें म्हणजे तिला सेवा करण्यास बरें पडेल.

कृष्ण : ठीक ठीक ! फार चांगलें ! ! दादा, या गोष्टीला मात्र मी अगदीं कबूल नाहीं. काय, सुभद्रेच्या मंदिरात त्या यतीची स्थापना करणार ? मग काय विचारतां ! चोराच्या हातीं जामदारखान्याची किल्ली दिल्या-प्रमाणेंच होईल ! ! !

बल० : (त्वेषानें) काय करूं रे ! तुझे हे शब्द माझ्या कानाला ताप-लेल्या तेलाप्रमाणें त्रास देतात ! अरे, तू यःकश्चित् पापमय मनाची आणि त्या महायोग्याच्या अंतःकरणाची योग्यता सारखीच समजून, अशा कुत्सित कल्पना करतोस काय ? धिक्कार असो तुला ! !

कृष्ण : दादा, बोलण्यात थोडी अमर्यादा होईल त्याची क्षमा करा. समयीं भाषण न केलें तर पुढें प्रमाद होतात, म्हणून सांगतों. पहा. या तरुण स्त्रियांच्या सहवासानें आजपर्यंत केवढ्या समर्थ तपस्व्याचे योग लटपटून गेले आहेत ! असे इतिहास आपल्या कानांवर आले नाहींत काय ?

वसंतीं बघुनि मेनकेला । गाधिजमुनिनें निज सुतपावरि उदकां-
जलि दिधला । पराशर मोहुनिया गेला । नौकेमाजीं धीवर-
कन्या संगोत्सुक झाला । वसिष्ठहि ब्रह्मनिष्ठ कसला । परि
स्नुषेवरि लोभ धराया मनि नच तो विटला ॥ १ ॥

दादा, अशा मोटमोठ्यांची ही अवस्था ! मग हा यति तर काय अगदीं तरुण असून काय याचा थाट !—

पद–[दक्ष वंदे हा देव कशाचा, या चालीवर]

लाल शालजोडी जरतारी झोकदार शिरिं बांधोनि । नाचत
चाले जैसा येतो रंगभूमिवर नट सजुनी । वाजे कडकड
छाटि गुलाबी माळ जपाची करिं धरुनी । ध्यान करुनि
बैसतां दिसे मज दांभिकपण वर ये फुटुनी । सर्वांगावर
भस्माचे ते पुंड्र लावि किती रेखोनी । त्यावरि रुद्राक्षांच्या
माळा घालितसे तरि किति जपुनी । स्फटिकांचीं तीं सुवर्णक
कुंडलें डुलतांना हलती कानीं । पायिं खडावा चटचट करिती
दंड शोभती करिं तीनी ॥ १ ॥

म्हणून सांगतों, आपला विचार मला मुळींच पसंत नाहीं.

बल० : वाहवा, कृष्णा वाहवा ! अरे रूपवान् आणि तरुण अशा पुरुषांचें वैराग्य कडकडीत नसतें असा तुझा ग्रह झाला आहे; परंतु तुला मुख्य गोष्ट सांगतों ती ही कीं, हें जग चांगलें व वाईट, खरें आणि खोटें अशा खिचडीनें कसें भरून गेलें आहे; तथापि चांगल्याची वाईटाबरोबर व खऱ्याची

खोट्याबरोबर गणना शात्यांनीं करूं नये. काय, विषयाच्या तडक्यांतून कोणीच पार पडला नाहीं असें तूं समजतोस ? ऐक तर—

पद–[बारे बिभिषण बोलतसे, या चालीवर]

उरला भेद न ज्यां कांहीं । त्यांना कोठें भय नाहीं ॥ धृ० ॥
रंभा मोही सकलांला । परि तिज शुक तो गुरु झाला । वश
करि मन्मथ जगताला । पण तो हर जाळी त्याला । शिव-
सुत गुह मारुति यांला । कोणी नच करि वश अबला (चाल)
भीष्मगुरु तो जिवंत आहे । त्याया साक्षी ही । शोभवितो
जो सकळ मही ॥ उरला० ॥ १ ॥

तर कृष्णा, असा खरा प्रकार असून तुला विपरीत कां भासतें याचें कारण सांगूं राग नाहीं ना येणार ?

कृष्ण : हें काय दादा ? आपल्या बोलण्याचा मला कधीं राग आला आहे ? सांगा काय तें.

बळ० : हें पहा. जो तो आपल्या मनाप्रमाणें जगाची परीक्षा करीत असतो. कनक आणि कांता यांना तुच्छ मानणारे प्राणी या जगांत आहेत, असें जर चोर आणि जार यांना सांगितलें तर त्यांना तें कधीं खरें वाटायचें नाहीं. यावरून काय तें समज म्हणजे झालें.

कृष्ण : तुम्ही काहीं म्हणा; परंतु सुभद्रेला त्या यतीच्या सहवासांत नेहमीं ठेवणें हें कांहीं प्रशस्त नव्हे; यापासून काय घोटाळा होईल हें कांहीं माझ्यानें सांगवत नाहीं.

बळ० : बरें होऊं दे, माझा जो निश्चय झाला तो कांहीं ढळायचा नाहीं.

कृष्ण : मर्जी आपली. माझें काम सुचविण्याचें तें मीं केलें. आतां पुढें-मागें मजवर कांहीं बोल यायचा नाहीं.

बळ० : ठीक आहे. ठरल्याप्रमाणें व्यवस्था करण्याकरितां मीं जातों. (उठतो.)

कृष्ण : (उठतो. बलराम निघून जातो. नंतर आपल्याशीं आनंदानें) आमचा हा रंग फार नामी उठला. आतां म्हणून दादांना त्या यतीविषयीं संशय कधींच येणार नाहीं. अरे ! पण मी त्या गंगाजलाप्रमाणें निर्मळ मनाच्या पुरुषाशीं असें कपटाचरण करतों आहे ना ! (विचार करून) छे, छे, हें कांहीं पतकरणें नव्हे. ज्याचा परिणाम हितावह तें आरंभीं जरी कपट-रूपी भासलें तरी त्यांत दोष मुळींच नाहीं. असो; आज मला निद्रा सुखानें येईल कारण—

साकी

रचिला ज्याचा पाया त्याची बरी उभारणि झाली
विघ्नावांचुनि जुळलें सर्वहि मोठी चिंता सरली
नाहीं भय उरलें बहुधा सर्व तडिस गेलें ॥ १ ॥

आतां जीवाला करमणूक होईल अशा ठिकाणीं गेलें पाहिजे; तेव्हां काय सत्यभामेच्या मंदिरात जावें किंवा रुक्मिणीच्या इकडे जावें ? (विचार करून) बरें, चला रुक्मिणीच्या महालातच जाऊं (कांहींसें चालून) पण तेथेंही सौख्य व्हायचें नाहीं. कारण—

दिंडी

बहुत दिन नच भेटलों सुंदरीला
म्हणुनि धरुनि बैसेल रुष्टतेला
करिन जेव्हां मी बहुत आर्जवाला
पात्र होईन मग मधुर सुहास्याला ॥ १ ॥

कांहीं असो; आज तिकडेच जायचें. (पडद्याकडे पाहून) अरे, मी बोलत बोलत अगदीं तिच्या मंदिराजवळ पोंचलों. वा ! या मंदिरास ' लक्ष्मीविलास मंदिर ' हें नांव कसें अगदीं शोभतें. या समयीं या ठिकाणीं जिकडे-तिकडे काय गडबड चालली आहे पहा—

पद–[राग–कालंगडा : ताल–धुमाळी.]

परम सुवासिक पुष्पें कोणी चातुर्यें गुंफिति नारी
सुगंध तैलें वासित करिती शय्यावरों धरुनि करीं
नानापरिचे विडे मनोहर तबकांमध्यें कोणि भरि
अंगराग ते तयार करूनी ठेविति शेजेशेजारीं
खिडक्यांचे वाळ्याचे पडदे भिजवुनि कोणी गार करी
गुलाबपाणी थंड करोनी शिंपित कोणी गच्चिवरी
सर्व तयारी नीट कराया दक्ष असति जन किती तरी
वाटे मज मंदिर हें कारिलाचि वैकुंठाची बरोबरी ॥ १ ॥

(नीट रोखून पाहून) अरे वा ! या कित्येक दासी माझ्या प्रियेला संतुष्ट करण्यास्तव कोणी सतार, कोणी वीणा, कोणी बीन, कोणी मृदंग अशीं नानाप्रकारचीं वाद्यें वाजवुन गायनही करताहेत, तर आपण एकदम मंदिरांत जाऊं नये, हें सर्व ऐकत ऐकत सावकाशपणें जावें. (असें म्हणून निघून जातो.)

(तदनंतर वर्णन केल्याप्रमाणें गायन चाललेलें आहे व मध्यें मंचकावर रुक्मिणी बसली आहे अशी प्रवेश करते.)

रुक्मिणी : (कांहीं वेळ गाणें झाल्यावर) अग कोकिले, आतां सर्वांना विश्रांति घेण्याकरितां जाण्यास सांग. आज कांहीं जिवाला चैन नाहीं, आणि तूंही मला पांघरूण घालून माझा डोळा लागला कीं आपल्या ठिकाणीं जाऊन नीज. (शय्येवर निजते व कोकिला पांघरूण घालते.)

कोकिला : (सर्वांस) बायानो, बाईसाहेबांस आज निद्रा फार येत आहे तर तुम्ही हें लवकर आटपून आपापल्या घरीं चला. (सर्व जातात. रुक्मिणीच्या पलंगाजवळ येऊन पाहून) किती लवकर यांना आज झोप लागली तरी ही ! बरें तर, आपणही आपल्या ठिकाणीं जावें. (दोन पावलें जाऊन पाहून) अगबाई ! सरकारस्वारीही पण इकडेच आली ! आतां कसें बरें करावें ! यांना जागें करावें तरी कठीण, न केलें तरी कठीण ! (पुनः पलंगापाशीं

जाऊन) बाईसाहेब, बाईसाहेब !—या कांहीं जाग्या होत नाहींत, आतां काय करावें ? (नंतर कृष्ण प्रवेश करितो.)

कृष्ण : (दासीस) काय ग, काय चाललें आहे ?

कोकिला : (हात जोडून) कांहीं नाहीं, बाईसाहेबांचा किंचित् डोळा लागला आहे.

कृष्ण : का आज लवकर झोप लागली ? काल रात्रीं जागरणबिगरण झालें होतें की काय ?

कोकिला : आज किती एक दिवस सरकारचें इकडे येणें झालें नाहीं, यामुळें रोज जागरणेंच चाललीं आहेत.

कृष्ण : (आपल्याशीं) पुढें जो आम्हावर रागाचा गहजब उडणार, त्याची या दासीनें प्रस्तावनाच केली म्हणावयाची. (उघड) अग, मी आलों हें कळवून हळूच जागी कर बरें.

कोकिला : (पुनः पलगाजवळ जाऊन) बाईसाहेब, बाईसाहेब, सरकार आले; उठावें.

रुक्मिणी : (एकदम उठून बसून व कपाळास आठ्या घालून) काय ग जळ्ळा त्रास तुझा हा ! आलीकडे मला झोप मुळींच नाहीं, ती आज थोडी कोठें आली होती तर ती तुझ्यानें पहावली नाहीं ना ?

कोकिला : बाईसाहेब ! (असें म्हणून कृष्णाकडे बोट दाखविते.)

रुक्मिणी : (कृष्णाकडे पाहून किंचित् लाजलेंसें करून पलंगावरून खालीं उतरून) कोकिले आता काहीं मला येथें झोप यायची नाहीं. या वेळीं वारा अगदीं बंद झाल्यामुळें येथें भारी उष्मा होईल, याकरिता जलमंदिरांत मला घेऊन चल म्हणजे तेथें झोप आली तर येईल.

कृष्ण : बरें, तिकडेच चला. या उकाड्याच्या दिवसात ही जागा अगदीं उपयोगी नाहीं. तशातून या वेळेस—

पद—[राग—मल्हार : ताल—त्रिताल.]

नभ मेघांनीं आक्रमिलें । तारागण सर्वहि झांकुनि गेले ।
॥ धृ० ॥ कड कड कड कड शब्द करोनि । उखळलतां सौदा-

मिनी । जातातचि नेत्र दिपोनि । अति विरहि जन ते व्याकुळ झाले ॥ नभ० ॥ १ ॥

रुक्मिणी : (किंचित् वांकड्या डोळ्यांनीं पाहून) म्हणूनच विरही जनांची शांतता करण्याकरितां तिकडेच जायचें होतें. येथें येऊन माझी झोप मोडायला कोणीं सांगितलें होतें.

कृष्ण : प्रिये, तूं मजवर रोष करावास, अशी कांहीं माझी तुझ्या बरोबर वागणूक नाहीं; परंतु तशींच कांहीं विघ्नें येत गेल्यामुळें कांहीं दिवस मी तुझ्या आलिंगनसौख्यास अंतरलों, यास्तव—

पद–[बिहोरंगा छरकू; या कर्नाटकी चालीवर, ताल–दादरा.]

नच सुंदरि करूं कोपा । मजवरि धरि अनुकंपा । रागानें तव तनु ही पावत कशि कंपा । नच० ॥ ध्रु० ॥ नारी मज बहु असती । प्रीती परि तुजवरती । जाणसि हें तूं चित्तीं । मग कां ही अशि रीती । करिं मी कोठें वसती । तरि तव मूर्ती दिसती (चाल) प्रेमा तो मजवरिचा नेउ नेउ नको लोपा ॥ नच० ॥ १ ॥

रुक्मिणी : (आपल्याशीं) काय करावें ? असें हें मोहिनीजाल पसरलं म्हणजे माझा मग कांहीं उपाय चालत नाहीं. (उघड) अशा तुमच्या सारखं पसरण्याला मी आजपर्यंत पुष्कळ वेळां फसलें आहें; तर आतां आपणांस चांगली शिक्षा झाल्यावांचून माझा कांहीं राग जायचा नाहीं.

कृष्ण : (हसून) प्रिये, मग शिक्षा देण्याला उशीर कां करतेस ! सर्व तुझ्या स्वाधीन आहे. पहा—

पद–[राग व ताल सदर]

करपाशीं या तनुला । बांधुनि करि शिक्षेला । बकुलीबां केशांला । दंतव्रण करि गाला । कुचभल्लीं वक्षाला । टोंचुनि दुखवीं मजला (चाल) हाचि दंड योग्य असे सखये मत्पापा ॥ नच० ॥ २ ॥

(असें म्हणून तिला आलिंगितो, कोकिला निघून जाते.)

रुक्मिणी : (लाजून) आतां माणसानें काय बोलावें बाई !

(कृष्णासह पलंगावर बसते.)

कृष्ण : प्रिये, विनाकारण रागावून आपल्याला व दुसऱ्याला त्रास देण्यांत काय बरें सुख आहे ? हें पहा, कांहीं दिवस लग्नाच्या गडबडींत व नंतर कांहीं दिवस सुभद्रेच्या प्रकृतीच्या धादलींत मला कोणीकडेच जायला बनलें नाहीं.

रुक्मिणी : आपणाला कितीशी लग्नाची गडबड व प्रकृतीची धांदल होती, हें मला दिसत होतें. असो; बरीच गोष्ट निवाली. मला त्याविषयीं कांहीं बोलायचें आहे. मात्र मी जें जें विचारीन तें तें सगळें मोकळ्या मनानें सांगितलें पाहिजे.

कृष्ण : जाऊं दे आतां ती गोष्टच नको. रात्र फार नाहीं का झाली आतां !

रुक्मिणी : होऊं द्या किती पाहिजे तितकी.

कृष्ण : बरें, काय तें विचार तरी.

रुक्मिणी : हें पहा, या वत्सलेच्या लग्नाच्या एक घोटाळाच होऊन गेला आहे. आपण तर तिकडे मुळींच लक्ष देत नाहीं; तेव्हां याचा परिणाम होणार तरी काय ?

कृष्ण : परिणाम कसला व्हायचा आणि घोटाळा कसला झाला आहे ? चातुर्मास झाला म्हणजे लग्न ठरलेंच आहे.

रुक्मिणी : आपल्याकडून ठरलें आहे; पण त्यांना कोठें तें मान्य आहे ?

कृष्ण : बरें, आपल्याला या गोष्टींत मन घालायचें काय बरें प्रयोजन आहे ? दादा वडील आहेत, सर्व कारभार ते मुखत्यारीनें करताहेत, तेव्हां त्यांत चांगलें-वाईट पाहायाचें काम त्याचें आहे. तशांतून तुझ्याप्रमाणेंच मीं एकदां त्यांजपाशीं गोष्ट काढली होती, तेव्हां त्यांनीं मला साफ सांगितलें कीं, ' तूं या गोष्टींत अगदीं मन घालूं नको; मी हवें तें करीन ' झालें आतां, मजकडे काय बरें उरलें आहे ?

रुक्मिणी : असें नव्हे. भावजींचा ओढा पहिल्यापासून कौरवांकडे आहे, तेव्हां त्यांना तेंच स्थळ चांगलेंसें दिसतें खरें; परंतु त्यांना म्हणून तेथें

नांदायचे आहे, त्यांचा नको का विचार पाहायला ? त्यांतून त्या कांहीं लहान नाहींत; आपलें कल्याण अकल्याण त्यांना कळतें. मग असें कां बरें ? आपणांस तरी काय दहापांच वहिणी आहेत ? एकुलती एक सोन्यासारखी बहीण तिचा हा असा प्रकार केला, तर या ऐश्वर्याचा, या सत्तेचा नी शहाणपणाचा उपयोग काय ? या जन्माच्या गांठी आहेत. त्या विचारानेंच घातल्या पाहिजेत. भावजींनीं आपला हट्ट सोडला नाहीं, आपण आपले उदासीन बसलां नी त्यानीं आपल्या जिवाला भलतें-सलतें करून घेतलें तर, भावजींचा एकट्याचाच नाहीं लौकिक जायचा ! (कृष्णाच्या तोंडाकडेच पाहून) का ? मी बोलतें इकडे लक्ष नाहीं वाटतें ?

कृष्ण : (रागावल्यासारखें करून) पुरे, पुरे, मी सारें समजलों. तुझ्या मनातून माझा व दादाचा बिघाड याबा, व स्वतंत्रपणानें आपण निराळें रहावें. खरोखर प्रपंचात जें बंधूबंधूंचें वाकडें पडतें याला कारण स्त्रियाच, यात संशय नाहीं. रुक्मिणी, तुला जर याच विषयावर आणखी बोलायचें असेल, तर मला येथें क्षणभर देखील बसायचें नाहीं, साफ सागतों.

रुक्मिणी : (रागानें पलंगावरून उतरून दूर उभी राहून) हें पहा, मला लहानपणापासून आपला अनुभव असल्यामुळें, हीं सर्व सोंगें मला कळतात. मी अशा दबकावणीला भ्यायची नाहीं. हें काय मेलें ? आज ही चवथी खेप. जेव्हा जेव्हा ही गोष्ट काढावी तेव्हा तेव्हां असेंच कांहीं ढोंग करून निघून जायचें. भावाभावात वाकडें आणणाऱ्या कोण मेल्या अवदसा असतील त्या असोत. त्याची साक्ष मला देऊं नये, साफ सागतें.

(रागानें फुसफुसत एकीकडे उभी राहते.)

कृष्ण : (आनंदानें आपल्याशीं) वाहवा रे वाहवा ! किती मजेदार हिची या वेळेस मुद्रा दिसते आहे तरी !! (उघड)

पद– [आसखिय भयदिवेपरव्याडो, या कर्नाटकी पदाच्या चालीवर]

अति कोपयुक्त होय परी सुखविते मला। भ्रुकुटि वाक करुनि बघत । गाल लाल सर्व होत । थरथर तनु कांपवीत । इंदुवदनि

> घर्म सुटला। अति० ॥ धृ० ॥ जणुं कनकाची मूर्ति अग्नि-
> माजि तावली। कीं नभ सोडुनि वीजचि ती खालि उतरली।
> कीं ज्वलनाची ज्वाला कुंडांत पेटली ॥ चाल ॥ एक जागिं पद
> न ठरत। हृदय भरत रिक्त होत। अधरबिंब काय फुटत तेंवि
> वरी दंत रोंविला। अति० ॥ १ ॥

हें काय बरें प्रिये? सहज मस्करीनें एखादा शब्द चुकून तोंडांतून निघून गेला तर त्याबद्दल इतकें रागवायला कशाला पाहिजे?

रुक्मिणी : (तेथूनच) ही कसली प्राण घेण्याची मस्करी? मला समजलें. आपल्याला येथून कसें तरी निघून जाण्यास कांहीं निमित्त पाहिजे म्हणूनच ही भांडणाची कुरापत आपण काढली आहे ती.

कृष्ण : छे छे, हें काय भलतेंच मनांत आणतेस? तूं येथून मला जा म्हटलेंस तरी मी जाणार नाहीं समजलीस? पण तूं आपल्या जाग्यावर येऊन बैस कशी.

रुक्मिणी : कशाला पण? कांहीं नको. मी बोललेलें कांहीं आपल्याला आवडत नाहीं, मग उगीच कशाला कटकट पाहिजे?

कृष्ण : आतां खरोखर तुझ्या इच्छेप्रमाणें सर्व सांगतों. पण तूं राग सोडून इकडे येऊन बस.

रुक्मिणी : (येऊन बसून) आपण नीटपणें बोलल्यावर मला कांहीं राग नाहीं.

कृष्ण : बरें, तुझें म्हणणें तरी कळूं दे.

रुक्मिणी : वन्संच्या मनांतून अर्जुनालाच वरण्याचें आहे. आणि ती आशाही पण आपणच त्यांना लावून दिली आहे. तर अर्जुनाचा शोध करून कोणत्याही प्रकारानें वन्संचे मनोरथ पूर्ण होतील, असें झालेंच पाहिजे.

कृष्ण : (विचार करून) बरें, तुला इतकें सांगितलें म्हणजे पुरें आहे कीं नाहीं? कीं मी त्याच खटपटींत आहें, बहुतः ताईच्या मनाजोगतें होईल.

रुक्मिणी : असे मोघम आशीर्वाद नकोत, आपण खरोखरीच त्या खटपटींत आहांत, अशाविषयीं माझी खात्री झाली पाहिजे. म्हणजे मला बरें वाटेल.

कृष्ण : (आपल्याशीं) आतां कसें बरें करावें ? हें मोठें लचांड आहे. हिला सांगावें तरी कठीण, न सांगावें तरी कठीण.

रुक्मिणी : कां ? विचार कसला चालला आहे ? एखादी लोणकढी थाप मनांतून द्यायची असेल ?

कृष्ण : (पुनः आपल्याशीं) हिला आपल्या मसलतींत घ्यावीच. कदाचित् हिच्यापासूनही प्रसंगीं उपयोग होण्याचा संभव आहे. (उघड) प्रिये, आतां तुला मी सर्व सांगतों, पण तें फार गुप्त राहिलें पाहिजे; नाहीं तर स्त्रीजातीय स्वभावास अनुसरून जर का तें बाहेर फोडलेंस तर फजितीस पारावार नाहीं.

रुक्मिणी : प्राणनाथ, आपल्याला इतके दिवस अनुभव असून सामान्य स्त्रियांची आणि माझी बरोबरी करून संशय घेतां हें कांहीं मला चांगलें वाटत नाहीं.

कृष्ण : (हनुवटीस हात लावून) तसें नव्हे प्रिये, ही गोष्ट फार जोखमीची आहे, म्हणून चांगला बंदोबस्त राहण्याकरितां तसें बोलणें भाग आहे.

रुक्मिणी : बरें, आतां विलंब कां ? असें काय मोठें गुप्त आहे तें सांगावेंच.

कृष्ण : तुझा कान पुढें कर, म्हणजे सांगतों. (कानांत सांगतो.)

रुक्मिणी : (आश्चर्यकारक मुद्रा करून) छे छे, मला नाहीं खरें वाटत ! असें होईल तरी कसें ?

कृष्ण : अग, खोटें नव्हे. तोच तो. नीट पहा म्हणजे तूंही ओळखशील.

रुक्मिणी : खरें खरें, पण त्याला आतां क्षम कसें करतां येईल ?

कृष्ण : (पुनः तिच्या कानांत सांगतो.) समजलीस !

रुक्मिणी : (आनंदानें आलिंगून) महाराज, आतां माझी सर्व काळजी दूर झाली. हें काय मला ठाऊक ? मीं व्यर्थ आपणांस दोष दिला, त्याची क्षमा केली पाहिजे.

. कृष्ण : (ऐकलेंसें करून) अगदीं पहांट झाली. बोलण्याच्या नादांत रात्र कशी सरली, हें कांहीं कळलें नाहीं. ·हा पहा पहाटेचा चौघडादेखील सुरू झाला.

रुक्मिणी : (ऐकलेंसें करून) अगबाई ! खरेंच ! ! तर आतां जाऊं द्या मला. अंग धुऊन, मामंजी आणि सासूबाई यांच्या दर्शनास जाण्याची वेळ झाली.

कृष्ण : ठीक आहे, (असें म्हणून, रुक्मिणीसह उठून) अहाहा ! या वेळेस काय मौज दिसते आहे ! !

पद—[राग–भूपाळी : ताल–दादरा.]

प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि येत उषःकाल हा ॥ धृ० ॥ थंडगार वात सुटत । दीपतेज मंद होत । दिग्वदनें स्वच्छ करित । अरुण पसरि निज महा ॥ १ ॥ पक्षि मधुर शब्द करिति । गुंजारव मधुप वारिति । बिरलपर्ण शाखि होति । विकसन ये जलरुहा ॥ प्रिये० ॥ २ ॥ सुखःदुखा विसरुनिया । गेलें जें विश्व लया । स्थिति निज ती सेवाया । उठतें कीं तेंच आहा ॥ प्रिये० ॥ ३ ॥

(जातात.)

तिसरा अंक समाप्त

● ● ●

अंक ४ था

(दासी कुसुमावती व सारंगनयना हातात फुलांच्या परड्या
घेऊन गडबडीनें प्रवेश करितात.)

सारंग० : सखे कुसुमावती, हे यतिमहाराज आणखी किती दिवस तरी इथें राहणार ? तुला सागतें, त्यांची स्वारी आणखी कांहीं दिवस इथें राहिली तर मी कांहीं जिवंत राहात नाहीं.

कुसुमा० : अगबाई, तुला इतकें कंटाळायला काय झालें ? सारंगनयने, तुझें हें असलें भाषण ताईसाहेबांच्या जर का कानांवर गेलें, तर काय परिणाम होईल, हें माझ्यानें कांहीं सागवत नाहीं.

सारंग० : अग, दुसऱ्याजवळ मी असें कशाला बोलायला जाऊं ! तूं माझ्या वडील बहिणीसारखी आहेस म्हणून तुजपाशीं सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलायच्या.

कुसुमा० : अग पण चांडाळणी, ते यति आणखी कितीही दिवस इथें राहिले तर त्यांत तुझें काय खर्च होतें ?

सारंग० : काय सांगूं तुला ? अगोदरच ताईसाहेबांचा मजवर राग; यांत त्या छंदिष्ट यतीची सेवा त्या अगदीं एकनिष्ठपणानें करितात. झालें, मग काय विचारायचें ! रात्रीची झोंप नाहीं, पोटभर अन्न खाण्यालाही फुरसत नाहीं. एकसारखा खडा पहारा करून मी अगदीं मरगळीस आलें आहें.

कुसुमा० : अग, आमचा जन्मच सेवा करण्याचा आहे; मग कंटाळून काय होतें ? (पडद्याकडे पाहून) हं, ह्या बघ ताईसाहेब आणि धाकट्या वहिनीसाहेब इकडेच येत आहेत. आपली जीभ चांगली आवरून धर.

(तदनंतर सुभद्रा प्रवेश करते.)

सुभद्रा : (आपल्याशीं)—

पद–[राग–जिल्हा : ताल–धुमाळी. आवडली हरिला, या चालीवर.]

असतांना यतिसन्निध किंचित सुख वाटतें। परि एकटी
बसतां हाय दुःखें मन दाटतें। (चाल) चार मास जाउनियां
आतां येईल तो दिन मृत्युचा। ऐसें मानसिं येउनि शयनीं
तळमळतें निशि सारि। मग हें चित्त फाटतें॥ अस०॥

(दासीस उघड) अग तुम्ही फुलें घेऊन इथेंच उभ्या आहांत ना ? धन्य झाली बायांनो तुमची. कुसुमावती, तूंही इच्या संगतीला लागून बिघडत चाललीस बरें.

कुसुमा० : (हात जोडून) ताईसाहेब अजून कांहीं उशीर झाला नाहीं. यतिमहाराजांचें स्नान होऊन ते ध्यानस्त बसले आहेत व त्या वेळीं तिथें कोणीं जाऊं नये, म्हणून आम्हांस ताकीद केली आहे; यामुळें आम्ही इथें उभ्या आहोत.

सुभद्रा : बरं चला, तिकडील सर्व तयारी ठेवा. त्यांची समाधि आटपली कीं मला कोणी तरी कळवायला या.

दोघी : आज्ञा. (असें म्हणून निघून जातात.)

(नंतर रुक्मिणी प्रवेश करते.)

रुक्मिणी : (सुभद्रेचा हात धरून) वन्सं, तुम्हांला तर आतांशा अगदीं फुरसत नाहींशी झाली आहे. पहा, तुमची गांठ घेण्याला कितीएक दिवस जेव्हां टपून बसलें तेव्हां ती आज कुठें पडली. पण घटकाभर मजशीं निवान्तपणें बोलायला तुम्हांला वेळ आहे ना ?

सुभद्रा : खरें वहिनी, अष्टौप्रहर मला त्यांजपाशीं असावें लागतें. मी जर क्षणभर जवळ नसलें तर लागलीच त्यांची तब्येत बिघडून जाते.

रुक्मिणी : हं हं ! इतके अगदीं तुम्हांवर भुलून गेले आहेत ना ? पण वन्सं, संभाळा हो !

सुभद्रा : इश्श, हें ग काय भलतें तुझें बोलणें वहिनी ! अग, मजवांचून दुसरें कोणी जवळ असलें तर त्यांच्या मनाप्रमाणें वागत नाहीं म्हणूनच ते रागावतात. चल; तुला एवढें कुठें सापडलें कीं लागली टीका करायला. अग, अशा त्या यतींचादेखील चावटपणा करायला मागें पुढें पहात नाहींस ना ?

रुक्मिणी : तें असो; मला इतकाच आनंद वाटतो कीं, ते यति आल्या-पासून तुमची प्रकृति बरीच निवळल्यासारखी दिसते. ईश्वर करो आणि त्या यतींपासूनच का होईना, तुमची काळजी दूर होवो म्हणजे झालें.

सुभद्रा : बरें वहिनी, तूं मला जें वचन दिलें होतेंस, त्याचें काय केलेंस तें सांग.

रुक्मिणी : हें पहा वन्सं, आज चार दिवस एकसारखी मी हीच गोष्ट काढतें; परंतु सरळ उत्तर नाहीं, काहीं तरी वेडेंवांकडें बोलायचें. माझा तर कांहीं उपाय चालत नाहीं. तेव्हां काय करूं मी, सांगा.

सुभद्रा : (गहिंवरून व खिन्न मुख करून) या अनाथ अबलेचा गळा कापून तुमचें उभयतांचें कल्याण होवो म्हणजे झालें !—

पद—[राग—जिल्हा : ताल—धुमाळी. अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला, या चालीवर.]

मज बहुतचि ही आशा होती वहिनी । मत्पतिचा शोध करोनी । त्या कृष्णातें वळवुनि समजावोनी । करिशिल तूं मत्प्रिय म्हणुनी । (चाल) परि झालिस निर्दय तूंही ॥ परि० ॥
मज आतां थारा नाहीं । मज० (चाल) हतदैवा ही व्यर्थ किं रे जन्मोनी । शिणविलि ती माउलि जननी ॥ १ ॥

रुक्मिणी : वन्सं, असें काय मळमळतें बोलतां ? तुमचें अकल्याण व्हावें, अशी का आमची इच्छा आहे ? मी तुम्हांला सांगतें, तुम्ही ज्यांची सेवा करतां तेच तुमच्या मनांतील सर्व हेतु पूर्ण करतील.

सुभद्रा : आतां माझें कसें का होईना, तुमची सर्वांची परीक्षा झाली

ना ! तुला सांगून ठेवतें, पडली तर त्या महाराजांची सेवाच माझ्या उपयोगी पडेल.

रुक्मिणी : वन्सं, हेंच खरें. तुम्हांला आणखी एक सांगतें. ते यति ज्या वेळेस तुम्हांवर प्रसन्न होतील त्या वेळीं त्यांस असें म्हणावें, कीं अर्जुनाची भेट तरी करवा, नाहींपेक्षां तुम्हीच माझा स्वीकार करून मला बरोबर तरी घेऊन चला.

सुभद्रा : (रागानें डोळे वटारून) जळल्या त्या जिभेला हाडच नाहीं वाटतें. अग तुला आतां ' वहिनी ' म्हणायलादेखील मला लाज वाटते. चल जा, समजली अक्कल. इतःपर तुजबरोबर भाषणाचा प्रसंग नको ! (जाऊं लागते.)

रुक्मिणी : अहो वन्सं, रागावूं नका, माझें बोलणें पुरतें ऐकून तरी घ्या.

सुभद्रा : (कांहीं एक उत्तर न करतां निघून जाते.)

रुक्मिणी : (आपल्याशीं) यांना माझें बोलणें या वेळीं अगदीं कडू लागेल, पण पुढें तेंच गोड लागणार आहे. आतां एकदां त्या यतिमहाराजांचें जाऊन दर्शन घेतलें पाहिजे. काय बाई चमत्कार तरी, पहिल्या दिवशीं जेव्हां मीं त्याला पाहिलें तेव्हां हा केवढा साधू असेल असें वाटलें; पण आंतलें हें कुणाला ठाऊक ? आतां त्याला केव्हां पाहीनसें झालें आहे. (पडद्याकडे पाहून) अगबाई, हे पहा स्वामिमहाराज येऊन बसले. आतां संधि पाहून त्यांची भेट घेतली पाहिजे. (निघून जाते.)

(तदनंतर यतिवेष धारण करणारा अर्जुन आसनस्थ प्रवेश करतो.)

अर्जुन : हरिः नारायण ! नारायण ! किती विलक्षण तऱ्हेचा माझ्या प्रारब्धाचा खेळ चालला आहे हा ! ज्या ज्या गोष्टी घडून आल्या त्या त्या स्वप्नवत् वाटताहेत. पहा—

पद–[राग–झिंझोटी : ताल–धुमाळी]

दिसली पुनरपि गुप्त जाहली प्रिया सुभद्रा घोर वनीं । देवें
सुंदरी कैशी आली हेंचि कळेना मज अजुनी ॥ ध्रु० ॥ माझ्या
वेषा खरें मानुनी हलधरही लागत भजनीं । त्रिकालज्ञ परि

मोह पावले कैसे नकळे गर्गमुनी । कपटी कृष्णाचीही बुद्धी गेली कैशी ना भुलुनी । या सर्वांचा विचार करितां जातों मूढचि होवोनी ॥ १ ॥

असो; मायेच्या कर्तृत्वाविषयीं विचार करूं लागतांना मनुष्य जसा गोंधळून जातो, तद्वतच माझी अवस्था झाली आहे. तर आतां त्याविषयीं कल्पनाच नको. येतो तो दिवस ढकलीत जावा. मग त्याचा परिणाम काय होईल तो होवो. एका अर्थानें पाहिलें असतां माझी ही स्थिति फारच सुख-कारक आहे.

पद–[सदाशिव धुंदी, या चालीवर.]

प्रिया मीनाक्षी । निशिदिनीं सेवनीं दक्ष वचन मम लक्षी ॥ ध्रु० ॥ इंद्राचें सुख तुच्छ मजपुढें अमृत जरि तो भक्षी । प्रिया० ॥ १ ॥

तथापि असें तें मनोहर स्वरूप एकान्तीं मजजवळ असतांना आपल्या मनांतील इच्छेप्रमाणें वागण्यास प्रतिबंध असल्यामुळें एखादे वेळीं अशी त्रेधा उडून जाते कीं काय सांगूं.

पद–[अंजनीगीताच्या चालीवर.]

अग्निपाशीं नवनीताची । चुंबकमणिसन्निध लोहाची
षड्रस अन्नीं क्षुधित जनाची । तीच गती माझी ॥ १ ॥

कसेंही होवो, पण ती सुंदरी जर मजजवळ एक क्षणभर नसली तर हे प्राण जातात कीं राहातात अशी अवस्था होते. असो; आपला तर नित्य-नियमाप्रमाणें या पत्राचा पाठ व या रत्नमाळेनें तिच्या मंगल नामाचा सहस्र जप तर आटपला. आतां तिच्या त्या मनोहर रूपाचें ध्यान करून मानसिक पूजा करावी म्हणजे आह्निक आटपल्यासारखें झालें. (कांहीं वेळ ध्यानस्थ बसून) अहाहा ! सुंदरी, तुझी नखशिखान्त मूर्ति या हृदयकमळीं भासूं लागली, तर हे आनंदवर्धक देवी, तुझी पूजा करतों, ही तुला अर्पण असो:—

पद

नीरक्षीराञ्जिनरूपी स्नान तुला तें घालोनी
माझ्या अवलोकनवस्त्रांनीं टाकिन तनु झाकोनी
त्वत्प्रीतीच्या रक्तपणाच्या कुंकुमतिलका लावोनी.
मम तनुलतिकायौवनपुष्पें घालिन तुजवर गुंफोनि
चिंतानिं तुझ्या श्वास जाति ते धूपापरि घे मानोनी
मदन पेटवी तनुकर्पूरा ओवाळिन तुज लागोनी
नैवेद्यास्तव देइन माझा अधर घेई अपुल्या वदनीं
कपटाचरणा केलें त्याची क्षमा करी हे हरिभगिनी ॥ १ ॥

अरे, माझ्या नेत्रांस उत्साह देणारी ती प्रिया अजून कां येत नाहीं बरें? बरोबर आहे, माझ्या वेषास शोभलें पाहिजे म्हणून मींच नियम करून ठेविला आहे कीं, माझें प्रातःस्नान झालें म्हणजे एक प्रहरपर्यंत कोणीही मजजवळ येऊं नये; त्याला अनुसरून ती माझी प्रियतमा येथेंच कुठें जवळ-पास असेल, तर तिला इकडे येण्याची खूण दिली पाहिजे.

(मोठ्यानें ' नारायण नारायण ' असा शब्द करितो.)

(तदनंतर दासी कुसुमावती धांवत येते.)

कुसुमा० : (हात जोडून) महाराजांना काय पाहिजे आहे ?

अर्जुन : (त्रासून) हुंः, दूर उभी रहा, अग बटकीचे पोरी, किती तुझा उद्धटपणा हा ! मी इथें सोवळ्यानें बसलों आहें, हें तुला दिसत नाहीं !

(इतक्यांत सारंगनयना दासी प्रवेश करिते.)

सारंग० : (कुसुमावतीस) यांना इतकें खवळायला झालें तरी काय !

कुसुमा० : (सारंगनयनेजवळ येऊन) अग प्रारब्ध माझें ! हें बघ, बाईसाहेब जवळ नसल्या म्हणजे हे असेच धडपड करीत असतात.

सारंग० : खरें बाई, दुर्दै ही आम्हांला साहेसातीच आहे. नाहींशी होईल तो सुदिन.

कुसुमा० : अग चांडाळणी हळूं बोल ! त्यांच्या कानांवर का हें गेलें तर ते ताईसाहेबांना सांगायला कांहीं कमी करणार नाहींत.

अर्जुन : (' सुभद्रा काय करीत आहे ? ' अशा संकेताचा हात करून) नारायण ! नारायण ! (असें म्हणतो.)

सारंग० : जळ्ळा बाई ! सगळाच यांचा नारायण ! यांत माणसानें समजावें तरी काय ?

अर्जुन : (पुनः रागानें तसाच हस्तसंकेत करून) नारायण, नारायण ! (असें म्हणतो.)

कुसुमा० : (पुढें होऊन) स्वामिमहाराज, आम्ही दासी आहोंत अशा खुणांनीं आम्हांला कळायचें नाहीं. आपणांस जें पाहिजे असेल तें स्पष्ट सांगा.

अर्जुन : (रागानें) तुम्ही दोघीहि इथून निघून चला, मी कांहीं तुम्हा-कडून सेवा करून घेण्यास इथें राहिलों नाहीं. नारायण, नारायण !

कुसुमा० : हं ! आता आलें ध्यानात, त्याना ताईसाहेब जवळ पाहिजे आहेत. (स्वामीस) महाराज, ताईसाहेब आता येतील. पाहिजे तर त्यानीं इकडे लवकर यावें, म्हणून त्यास सूचना पाठवितें.

अर्जुन : (मान हलवून) नारायण, नारायण !

कुसुमा० : बाई सारंगनयने, जा लवकर, ताईसाहेबांना घेऊन ये.

सारंग० : ठीक आहे. (जाते.)

अर्जुन : (आपल्याशीं) ती सुंदरी या निरोपासरशी तरी येवो, म्हणजे झालें. नाहीं तर रागाच्या आवेशांत भलताच शब्द निघून जाऊन सर्वच उघडकीस येण्याचें भय आहे. (पडद्याकडे कान देऊन) हा पावलांचा शब्द ऐकूं येत आहे यावरून खचित माझी प्रियाच येत असावी. तिनें आज येण्याला उशीर करून मला भारी त्रास दिला; तर कांहीं वेळ रागावल्या-सारखें करून तिजबरोबर भाषणच वर्ज्य केलें पाहिजे. (तसें करून बसतो.)

(तदनंतर रुक्मिणी प्रवेश करते.)

रुक्मिणी : (गडबडीनें येऊन कुसुमावतीस) अग कुसुमावती, तूं इथें

हात जोडून कां उभी ? वाड्यांत काय गडबड चालली आहे हें तुला ठाऊक-नाहींसें दिसतें.

कुसुमा० : नाहीं बाईसाहेब. आज सकाळपासून मी इकडेच आहें.

अर्जुन : (रुक्मिणीकडे पाहून, घाबरून) हें काय लचांड ! उन्हाच्या तापानें संतप्त झालेला मनुष्य आकाशांत ढग आलेले पाहून आतां पर्जन्य शांत करील, अशा आशेनें बसला असतां त्यावर जशी अग्निवृष्टि व्हावी, तद्वत् ही बाई येथें आल्यानें माझी अवस्था झाली. असो, आपण आतां अगदीं सावधपणानें बसलें पाहिजे.

रुक्मिणी : अग, वन्संच्या लग्नाचा दिवस ठरला. आज इकडलें केळवण आणि देवकार्य आटपून टाकावें, अशी गुरुजींची आज्ञा आहे तर तूं वन्संना न्हाऊं घालायला जा.

कुसुमा० : तर मग ताईसाहेब स्वामिमहाराजांच्या सेवेला आज इकडे यायच्या नाहींत ?

रुक्मिणी : अग छे; त्यांना आता इकडे यायला वेळ कुठें आहे ? गुरुजींनीं सांगितलें कीं झाली तितकी सेवा पुरे आहे. उद्यां महापर्वणी आहे तेव्हां सर्व मंडळी समुद्रस्नानाला जायची तेथेंच स्वामींची चातुर्मास्याची सांगता, करून त्यास तिथूनच निरोप द्यावा.

अर्जुन : (घाबरलेली मुद्रा करून) हाय हाय ! मी ज्या दिवसाला भीत होतों तोच दिवस येऊन ठेपला ! आतां माझी काय अवस्था होईल ती होवो.

कुसुमा० : पण बाईसाहेब, अजून हस्तिनापुराहून वऱ्हाडी मंडळी आली नाहींत नी केळवणाची गडबड कां केली, हें कळत नाहीं !

रुक्मिणी : अग खुळे, इथें एकदा लग्नाला विघ्न आलें म्हणून तें हस्तिना-पुरांतच व्हावें असें दुर्योधनानें म्हणणें पडलें आहे, यास्तव सर्व मंडळी तिकडेच आयला परबाच निघणार. मग नको का इथलें केळवण आजच करायला ? असो; तूं जा आता, तिकडे खोळंबा झाला असेल. वन्सं कांहीं तुझ्यावांचून दुसऱ्याला अंगाला हात लावूं देणार नाहींत.

कुसुमा० : ही मी चाललें; पण इथें यांच्याजवळ कोणी नाहीं.

रुक्मिणी : तूं जा; मी इथें यांच्या सेवेला राहातें.

कुसुमा० : ठीक आहे. (निघून जाते.)

रुक्मिणी : (अर्जुनाजवळ आऊन हात जोडून) महाराजांची काय इच्छा ती कळवावी, मी सेवा करण्यास तयार आहे.

अर्जुन : (हातातील गोमुखी आपटून) आग लागो तुझ्या सेवेला आणि अशी ती दुःखकारक वार्ता उच्चारणाऱ्या त्या वाणीला ! हें पहा, तूं इथून निघून गेलीस म्हणजे माझी सेवा तूं चांगली केलीस, असें मी समजेन !

रुक्मिणी : अग बाई, हा कांहीं खरा संन्याशी नव्हे; कोणी तरी मेला ढोंगी असावा. तसें नसतें तर वत्सचें लग्न ठरलेलें ऐकून त्याला इतका राग आला नसता.

अर्जुन : (बेफाम होऊन छातीस हात लावून) या सिंहाचा भाग तो जंबूक नेणार, असें ऐकून याला कोप आल्यावांचून कसा राहील ! असलें हें वर्तमान सांगणाऱ्या त्या जिव्हेचे तुकडे तुकडे केले नाहींत, एवढेंच भाग्य समज ! नारायण ! नारायण !

रुक्मिणी : हं, आता तर पक्कें ध्यानात आलें; तोच हा. अर्जुना, अरे ढोंग्या अर्जुना, आणलेल्या सोंगाची बरेच दिवस चांगली बतावणी केलीस; पण शेवटीं मजपुढें फसलास !

अर्जुन : (आपल्याशीं) ही गोष्ट फार वाईट झाली. रागाच्या आवे-शांत देहभान नाहींसें झाल्यामुळें असा प्रमाद झाला, आतां याला करावें तरी काय ?

रुक्मिणी : कां रे दांभिका, कऱ्या गोष्टीनें तूं कोण आहेस हें कबूल होतोस कीं भावोजींना ही गोष्ट कळवून तुझी फजिती केली पाहिजे ?

अर्जुन : (उठून) वहिनी, केवळ तुझ्या कपटामुळें अति दीन झालेला हा पार्थ तुला शरण आला आहे, तर यास अभय दे. (असें म्हणून तिच्या-पुढें साष्टांग नमस्कार घालतो.)

रुक्मिणी : (हंसून अर्जुनाच्या पाठीवर हात फिरवून) अर्जुना ! हें: काय ! ऊठ !

अर्जुन : (तसाच) छे छे, तूं अभय दिल्यावांचून मी कधीं उठायचा नाहीं.

रुक्मिणी : अरे, खरोखर तुला अभय आहे. ऊठ. माझ्या हातून तुझी फजिती होईल, असें तुला वाटतें तरी का ! उगीच मौजेनें तसें बोललें समजलास ?

अर्जुन : (उठून आपल्या जाग्यावर बसतो.)

रुक्मिणी : पार्था, बन्संकरितां एवढें साहस करण्याला कां तयार झाला आहेस ? अरे, पण वेड्या आता तुला लग्न कसें करता येईल ?

अर्जुन : हें पहा. जसा माझा वेष तसा हा संन्यासही खोटा आहे. पण वहिनी, कृपा करून तू माझ्या नावानें मला हाक मारूं नकोस. कोणी दुसऱ्यानें जर ऐकलें तर गोष्ट चट्कणीं होऊन सर्वच फसेल.

रुक्मिणी : बरें अर्जुना आतां तूं पुढें कसें काय करणार ?

अर्जुन : वहिनी, तें मला काहीं सुचत नाहीं. सुभद्रा दुर्योधनास वचित केल्याचें वर्तमान ऐकून मीं उदास होऊन हा त्रिदंडी संन्यास घेतला आणि रैवतकपर्वतावर बसलों. तों दादानीं खऱ्या भक्तीनें आणून मला इथें ठेवलें. पण इथून सुभद्रेसहवर्तमान माझी सुटका कशी होईल, हें कळत नाहीं.

रुक्मिणी : अर्जुना, आतां असें कर—

अर्जुन : कसें करूं तें सांग. पण 'अर्जुना, अर्जुना' असें म्हणूं नकोस ग.

रुक्मिणी : इकडे कान कर म्हणजे तुझ्या कानांत सांगतें.

अर्जुन : ठीक आहे. (असे म्हणून तिच्यापुढें कान करितो. रुक्मिणी त्याच्या कानांत सांगते.)

रुक्मिणी : संभाळ बरें, आतां मी जातें.

अर्जुन : पण वहिनी, ही गोष्ट कृष्णाला ठाऊक झाली असून तूं सांगतेस तसें केलें तर त्याला आवडेल ना ?

रुक्मिणी : तूं आतां मला कांहीं विचारूं नकोस, पुढें तें तुला सर्व कळेल, आतां मी जातें.

अर्जुन : तुझे उपकार मी कधीं विसरणार नाहीं.

रुक्मिणी : आतां तुझ्या वेशाला अनुसरून वागलें पाहिजे.

(असें म्हणून नमस्कार करिते.)

अर्जुन : (हंसून) नारायण ! (असें म्हणतो, रुक्मिणी निघून जाते. नंतर आपल्याशीं)

पद्–[कर्नाटकी, राग–केदार गवळी : ताल–झंपा]

वाटे सर्वथा मुक्त झालों ॥ धृ० ॥ रुक्मिणीनें मला मंत्र जो
कथियला । जुळुनियां होईलचि सफल तो चांगला । काय
फसवील ती या नराला ॥ वाटे सर्वथा० ॥

या रुक्मिणीनें तरी काय वस्तादगिरी लढविली पहा ! ‘ आज केळवण देवकार्य व्हायचें, लग्नाला लवकरच हस्तिनापुराला जायचें ’ इत्यादि मिथ्या भाषण करून मला राग आणून माझें खरें स्वरूप प्रकट करायला लावलें ! शाबास, धन्य आहे तिची ! सारें खरें; पण माझी ती प्रिया इकडे आल्यावांचून कशी राहिली ? यांतील इंगित तिची पुनः गांठ पडल्यावांचून कळायचें नाहीं.

(तदनंतर दासी सारंगनयना प्रवेश करिते.)

सारंग० : (हात जोडून) महाराज, ताईसाहेबांनीं चरणापाशीं अशी विनंती करण्यास सांगितलें आहे कीं, आज आईसाहेबांनीं कांहीं कारणानिमित्त मला आपल्याजवळ ठेवून घेतल्यानें मी आज सेवेला अंतरलें याबद्दल क्षमा असावी.

अर्जुन : हं : नारायण, नारायण ! (असें म्हणून स्तब्ध बसतो.)

(पडद्यांत “ काय ? येथें कोणी नाहीं ? ”)

सारंग० : कोणी दर्शनाकरितां आलें असावें, जाऊन पाहिलें पाहिजे. (आंत जाऊन बाहेर येते व स्वामीपुढें हात जोडून) महाराज, यादवसेनेचे अधिपति सात्यकीमहाराज आपल्या दर्शनाकरितां आले आहेत. आज्ञा होईल तर त्यांस आंत घेऊन येतें.

अर्जुन : (' येऊं दे ' या अर्थाची मान हालवून) नारायण, नारायण ! (असें म्हणतो.)

(तदनंतर सारंगनयना सात्यकीस घेऊन येते.)

सारंग० : हे यतिमहाराज बसले आहेत, पुढें होऊन दर्शन घ्यावें.

(सात्यकी० यतीपुढें साष्टांग नमस्कार घालतो.)

अर्जुन : (वर हात करून) नारायण ! नारायण !

सात्यकी : (उठून उभा राहून हात जोडून) महाराज दादासाहेबांची चरणापाशीं अशी प्रार्थना आहे कीं उद‌ईक महापर्वणी असल्यामुळें सर्व नागरिकजनांसहवर्तमान समुद्रतीरीं स्वारी जाणार व वनभोजन आटपल्यावर सायंकाळीं स्वारी परत येणार; तेव्हां आपली येण्याची इच्छा असल्यास ताईसाहेबास नेण्याची तजवीज करतां येईल, व आपणांस येण्याचें नसेल तर त्यांस इथेंच ठेवितां येईल.

अर्जुन : वा:, तुम्ही सर्व समुद्रस्नानास जाणार आणि मला इथें राहून काय करायचें आहे ? मी मोठ्या आनंदानें येणार. मात्र त्या जनसमुदायाचा संपर्क आम्हाला न होईल, अशी तजवीज राहिली पाहिजे.

सात्यकी : तो बंदोबस्त मी ठेवीन. त्या ठिकाणीं ताईसाहेब व त्यांचे थोडे सेवक यांशिवाय कोणी आपल्या नजरेस पडणार नाहीं.

अर्जुन : फार उत्तम आहे.

सात्यकी : मी निरोप घेतों. (असें म्हणून पुनः साष्टांग नमस्कार करतो.)

अर्जुन : नारायण ! (असें म्हणतो.)

(सात्यकी जातो.)

अर्जुन : (दासीस) अग, माझी माध्याह्नस्नानाची तयारी करण्यास सांग जा. मी आतां तिकडेच येतों.

सारंग० : आज्ञा. (असें म्हणून निघून जाते.)

अर्जुन : (उठून आनंदानें) एकूण रुक्मिणीचा कानमंत्र खरा होईल. यांत शंका नाहीं; आतां उदईक असें करणार—

साकी

मोडुनि दंडा फेकुन देइन भिकार भगवी वस्त्रें
मशकापरि ती उडविन सारीं यादवचमु शस्त्रास्त्रें
आतां बळ आलें । दुर्दिन सर्वहि ते गेले ॥

(निघून जातो. पडदा पडतो.)

चौथा अंक समाप्त

● ● ●

अंक ५ वा

(यतिवेष धारण करणारा अर्जुन आसनावर ध्यानस्थ बसला आहे व जवळ सुभद्रा व दासी कुसुमावती उभ्या आहेत.)

अर्जुन : (ध्यान विसर्जन करून) सच्चिदानंद परमेश्वर ! नारायण !

(सुभद्रा व दासी नमस्कार करितात.)

अर्जुन : नारायण ! अभीष्टवरप्राप्तिरस्तु ! सुभद्रे, आम्हां यतिजनांस नगरवासापेक्षां हा स्वच्छंद वनविहार फारच सुखकारक होतो. पहा, आज किती एक दिवस तुझ्या त्या अंतर्गृहांत कोंडून ठेवल्याप्रमाणें झालें होतें; पण आज पिंजऱ्यांतून मुक्त झालेल्या शुकाप्रमाणें मला भारीच आनंद होत आहे.

सुभद्रा : (किंचित् हंसून) पण अजून व्हावा तसा आनंद होत नसेल. कारण जवळ माझी कटकट ती आहेच.

अर्जुन : छे छे, रसिकजनांपासून आम्हांला कटकट होत नाहीं. पण तुझ्या अरसिक दासी मला मुळींच आवडत नाहींत.

सुभद्रा : तें मला समजतें; पण काय करूं ? मोठमोठ्या कष्टाचीं कामें करण्याची मला संवय नसल्यामुळें हीं माणसें आपल्यासमोर आणणें मला भाग पडतें. पण आज कांहीं होवो, आपलीं सर्व कामें मीच करीन. म्हणजे आजचा दिवस तरी आपणांस थोडासा आनंद होईल. (दासीस) बाई कुसुमावती, आज तुला मोकळीक आहे. सर्व नागरिकजन जशी आज चहूंकडे क्रीडा करीत आहेत तशी तूंही कर जा.

कुसुमा० : ताईसाहेब आपण माझ्या डोळ्यांसमोर असलां म्हणजे जशी मला मौज वाटते तशी कशानें वाटत नाहीं. मी आज्ञेप्रमाणें जातें नी जवळपास इथेंच कुठें तरी असतें. गरज पडेल तेव्हां हांक मारावी. (असें म्हणून निघून जाते.)

अर्जुन : सुभद्रे, तर तूं आज मला एकान्त सुख देणार ! ठीक आहे. मीही पण तुझ्याकडून तुझी योग्यच सेवा घेईन.

सुभद्रा : (किंचित् रागावलेसें करून) आपण यति आहांत, तेव्हां कसेंही भाषण केलें तरी आपणांस शोभतें !

अर्जुन : प्रापंचिकांशीं कसें वागावें, याचा आम्हांला अभ्यास नसल्यामुळें असा कांहीं बोलण्यांत प्रमाद होतो, तर त्याबद्दल तूं रागावूं नकोस.

सुभद्रा : अद्वैतनिष्ठजनांची भाषा ऐकण्याचा फारसा प्रसंग मला आला नसल्यानें एखाद्या शब्दाचा अर्थ भलताच भासून असा मनाला रागाचा विकार होतो, तर त्याबद्दल मीच क्षमा मागतें. (असें म्हणून हात जोडते.)

अर्जुन : सुभद्रे, तूं फार चतुर आहेस. तुझ्या संगतींत असल्यानें दिवसाचे पळ होऊन वर्षाचा देखील दिवस वाटेल.

सुभद्रा : जेणेंकरून पळाचा दिवस आणि दिवसाचें वर्ष मला न वाटेल अशा रीतीनें मला वागवावी म्हणजे झालें.

अर्जुन : (आपल्याशीं) आतां भाषणाचा ओघच बदलला पाहिजे. (उघड) सुभद्रे, हा प्रातःकालचा समय पाहून मला असें वाटतें—

पद—[केशवकरणी अगाध लीला, या चालीवर.]

नच दृष्टिस पडती ते सज्जन उदय पावतां कली । तैसीं नक्षत्रें लोपलीं । साधूंच्या चित्तांतुनि जाते कामक्रोधावली । तमाची तशी गति जाहली । (चाल) तें मुनिमन जैसें सर्व काल भास तें । हें प्रसन्न तैसें नभ आतां दीसतें । (चाल) निरुद्योगि पुरुषाची लक्ष्मी क्षीणतेस पावली । तशी बघ रात्र नष्ट जाहली ।। १ ।।

सुभद्रा : खरोखर, या प्रभातकालीं सर्वच रमणीय भासत आहे—

पद—[कोणी जाये भिक्षेला दधिवेचन, या चालीवर.]

पुष्पपरागसुगंधित शीतल अतिमंद चरे वनवायु हा । निखिल तरुंवरिल पाक्षि उठोनि शब्द करिति किति मंजु हा ।। पुष्प०।।धृ०।।

निबिडकुंजमुखिं मोर मयुरी नटुनि थटुनि नाचति हे । हरिण उडति बहु शशक धांवती गिरिवरि डोलत नाग हा ॥ पुष्प० ॥ १ ॥

अर्जुन : सुभद्रे, या समुद्रतीरीं जो रैवतक पर्वत दिसत आहे, त्यावर जाऊन जर आपण पाहूं लागलों तर यापेक्षांही विशेष मौज या वेळीं दिसणार आहे.

सुभद्रा : पूर्वी आपण या पर्वतांतील ज्या गुहेंत बसलां होता, ती मला दाखविण्याचें जर कबूल कराल तर मी येईन.

अर्जुन : हो हो; ती गुहा येथून जवळच आहे.

सुभद्रा : ठीक आहे, चलावें तर.

अर्जुन : पण तूं अंगावर ती शालजोडी पांघरण्यास घे. कारण तेथला वारा तुला सहन होणार नाहीं. (शालजोडीकडे बोट दाखवितो.)

सुभद्रा : ती शाल फार जड होईल. दासींनीं माझ्या आणलेल्या वस्त्रांतून एखादें हलकेंसें वस्त्र घेतें. गरज पडलीच तर पांघरीन. (आंत जाऊन शेला पदराच्या आतून काखेंत घेऊन येते.)

अर्जुन : चल, अशी ये. (दोघें पर्वतावर चढलेंसें दाखवितात.) सुभद्रे, जरी अद्यापि ऊन झालें नाहीं तरी या थोड्याशा चालण्यानें किती तुला श्रम झाले हे—

पद–[कर्नाटकी नाट्य. राग–ताल धुमाळी.]

वदनीं घर्मजलाला । पुसुनि कर शिणला ।
श्वासभरित उर जाहला । ये रक्तपणा गालांला ॥ १ ॥

तर या ठिकाणीं बसून जराशी विश्रांति घे.

सुभद्रा : आपणालाही ही चढण चढतांना श्रम झाले आहेत; पण निमित्ताला मी बरीच सापडलें म्हणवयाची.

अर्जुन : बरें तसें का होईना. या ठिकाणीं थोडा वेळ बसून नंतर त्या गुहेकडे जाऊं. (दोघें खालीं बसतात.)

सुभद्रा : (खालीं पाहिलेसें करून) यतिराज, या द्वारकेतील संपूर्ण नरनारी या लहानशा समुद्रतीराच्या उपवनांत या पर्वताच्या मूलप्रदेशीं एकत्र झालेल्या येथून दिसताहेत, त्यावरून मला असें वाटतें—

पद्–[दोलेरे जोबन मधुमा, या ठुंबरीच्या चालीवर.]

गिरिवर हा सवदागिर आणि सिंधुपथें नौका भरुनी । पुष्प-युवतिंचीं चित्रें मांडी विकण्यास्तव बाजारजनीं । बघुनि वाटतें मन्मनीं या समयीं कीं ॥ बघु० ॥ भूपालंकृत पौरजनीं ॥ ध्रु० ॥

अर्जुन : (हास्य करून) सुभद्रे, तुझी कल्पना माझ्या मतें अगदीं बरोबर जुळली—

पद्–[ताल सदर.]

त्या चित्रांतुनि सुंदर पुतळी निवडुनि मी करिं घेवोनी । जात तयासन्निध पुसाया मोल किती वद रे म्हणुनी । बघुनि वाटतें मन्मनीं या समयीं कीं ॥ बघु० ॥ भूपालंकृत पौरजनीं ॥ बघुनि ॥ १ ॥

सुभद्रा : (किंचित् लाजलेसें करून आपल्याशीं) अग बाई, माझीं बोटें माझ्याच डोळ्यांत गेलीं. (उघड) पण यतिराज, आपले हें विषयी जनांप्रमाणें भाषण मी आजच ऐकतें.

अर्जुन : भोजनांत जसा एकच प्रकार कंटाळा आणतो, तद्वत् मौजेच्या भाषणांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे रस आणले नाहींत तर, वेळ गमतीनें जात नाहीं, शिवाय आम्हां अद्वैतवाद्यांना कसचा प्रतिबंध आहे? आम्ही कांहीं बोललों तरी वस्तुतः अलिप्तच असतों.

सुभद्रा : (आपल्याशीं) यांचा पूर्ववृत्तान्त विचारून घ्यावा असें पुष्कळ दिवस माझ्या मनांत आहे, पण संधीच मिळाली नाहीं. आज ही वेळ बरीच आली आहे, तर विचारतेंच यांना.

अर्जुन : सुभद्रे, स्तब्ध कां बसलीस? दुसरा एखादा अलंकार करण्याच्या विचारांत आहेस वाटतें.

सुभद्रा : नाहीं महाराज, आपणांस कांहीं विचारायचें मनांतून आहे, कोप न करितां सांगितलें पाहिजे.

अर्जुन : तुला काय विचारायचें असेल तें खुशाल विचार, मला कांहीं राग यायचा नाहीं.

सुभद्रा : हा संसार नीट झाला तर यांतही सौख्य पुष्कळ आहे.

साकी

सुंदर ललना स्थिर लक्ष्मी गृहिं गुणवान सुतही ज्याला
पुत्रापोटीं पुत्र होय तरी स्वर्गाधिक सुख त्याला ॥

तर असें संसारसुख अशा तरुण वयांत आपण कां सोडलें हें मला सांगितलें पाहिजे.

अर्जुन : सुभद्रे, संसारांत सुख आहे हें म्हणणें मुळींच खोटें आहे पहा—

साकी

निःसारीं संसारीं नच सुख होत सुखाची भ्रांती
अंगुष्ठ मुखीं चोखुनि बालक सेवी निज लाला ती
परि त्या वाटतसे । मातृस्तन्यचि पीत असे ॥ १ ॥

सुभद्रा : तें खरें आहे; पण जन्मताच अशी विरक्तता कोणाला होत नाहीं. कांहीं तरी कारण लागतें. तऱ्हां आपणास असें वैराग्य उत्पन्न होण्यास निमित्त काय झालें तें सांगावें.

अर्जुन : काय सांगूं तुला.

दिंडी

माझी मातुलकन्यका रूपशीला
तिचा माझा बहु लोभ जुळुनी गेला
मान्य पूर्वी तद्बंधु असुनि त्याला
पुढें नीचांनीं वचनभंग केला ॥ १ ॥

सुभद्रा : (आपल्याशीं) अग बाई, काय तरी चमत्कार हा !

पद—[हजारामेरा कानका मोती, या टुंबरीच्या चालीवर]

सकल जगीं सारखे बंधु । बहुत निर्दय जणुं कपटाचे सिंधु । सकल० ॥ ध्रु० ॥ शालक लक्ष्मी बघती केवळ । नच त्या जरि गुणबिंदु ॥ सकल० ॥

(उघड) बरें, तुमच्या त्या मातुलकन्येनें आपला तो निश्चय तसाच ठेविला कीं बंधूप्रमाणें तीहि फिरली ?

अर्जुन : छे छे, तिची योग्यता काय सांगावी ? अशा स्त्रिया फार विरळा—

अभंग–[राग–देस : ताल–दादरा.]

माझ्यासाठीं तीनें । अन्न वर्जियेलें । रक्त शोषविलें । विरहाग्नीनें । वेडी ठरवोनी । कोंडुनि ठेविलें । ऐसे छळ केले । बंधूंनींहि । परि तिनें नाहीं । मन बदलीलें । निर्मळ राखिलें । माझ्या ठाईं ॥ १ ॥

सुभद्रा : (आपल्याशीं) शाबास ! बाई, शाबास ! मी समजत होतें कीं, या जगात असलें दुःख सहन करण्याला मला एकटीलाच ब्रह्मदेवानें निर्माण केली. पण नाहीं; तूंही मजप्रमाणेंच दुर्भागी उत्पन्न झाली आहेस ! (उघड) बरें पुढें काय झालें ?

अर्जुन : पुढें काय व्हायचें ? जसजसा माझ्याविषयीं तिचा आग्रह वाढत चालला, तसतसा तिच्या बंधूचाही मला ती न देण्याविषयीं हट्ट वाढूं लागला. तेव्हां मला विरक्तता उत्पन्न होऊन संन्यास घेऊन तीर्थयात्रा करूं लागलों.

सुभद्रा : स्वामिमहाराज, तुमचें चरित्र अगदीं माझ्या कथेसारखेंच असल्यानें तुम्ही व मी समदुःखी होतों. मात्र अंतर एवढें तुम्ही संन्यास घेऊन दुःखमुक्त झालांत, मी मात्र या दुःसह तापामींत तशीच जळत आहें !

अर्जुन : सुभद्रे, तुझी आणि माझी कथा सारखीच म्हणतेस तें कसें काय तें सांग.

सुभद्रा : पूर्वाश्रमींची तुमची जी मातुलकन्या तीच मी असें समजा, म्हणजे मला कशा प्रकारचें दुःख आहे हें कांहीं सांगायला नको.

अर्जुन : तें झालें, पण माझी मातुलकन्या ज्याच्याकरिता दुःख करीत होती तसें तुझें कोण आहे?

सुभद्रा : ऐकावें महाराज--

पद--(क्षीरसागर नम्मनी--या कर्नाटकी चालीवर.)

पांडुनृपति जनक जया । माता कुंती यदुतनया । धर्म भीम बांधव जया । नामें विजय जो ॥ १ ॥ अर्पियलें या शरिरा तया लोकधनुर्धरा । न फिरे जरि चराचरा । कंठ चिरियला ॥ २ ॥

तर माझा निश्चय सिद्धीस जावा, असा आपला आशीर्वाद असावा.

अर्जुन : दृढनिश्चयाचें फळ सर्वेश्वर दिल्यावाचून कधीं राहणार नाहीं. (आपल्याशीं) अहाहा! आता कशाचा संशय उरला आहे! तर माझी हिला ओळख देऊन इचें आताच हरण करूं काय? अथवा नको. आणखी काय मौज होते ती पहावी.

सुभद्रा : यतिराज, आपण बराच वेळ या ठिकाणीं विश्रांति घेतली; आतां त्या गुहेकडे चलायचें ना?

अर्जुन : सुभद्रे, हीच ती गुहा, या ठिकाणीं मी कांहीं दिवस मोठ्या आनंदानें घालविले.

सुभद्रा : अग बाई, या गुहेंत घराप्रमाणें सर्व सोयी आहेत!

अर्जुन : पूर्वीं येथें कांहीं सोयी नव्हत्या, पण मी येथें येऊन राहिल्यावर भक्तजनांनीं ह्या सर्व तजविजी केल्या आहेत.

सुभद्रा : ह्या गुहेच्या तोंडाशीं मांडव तरी किती सुरेख घातला आहे! मला वाटतें कीं एखादें लग्नच या ठिकाणीं होऊन गेलें की काय!

अर्जुन : अथवा होणार आहे म्हणून तयारी केली आहे, अशीही कल्पना शोभेल.

सुभद्रा : यतिराज, या गुहेंतून हिंडून पाहून यावें अशी मला इच्छा झाली आहे, तर आंत जाऊन पाहून येऊं का? कांहीं श्वापदांविपदांचें भय नाहीं ना?

अर्जुन : येथें कांहीं भय नाहीं; खुशाल जाऊन पाहून ये.

सुभद्रा : मी जाऊन येतें तोंपर्यंत आपण या मंडपांत बसावें.

अर्जुन : ठीक आहे. (बसतो, सुभद्रा गुहेंत जाते.) (आपल्याशीं) हें ठिकाण आपलें हृदय उघड करण्यास फार चांगलें आहे, तर—

पद –[राग–कालंगडा : ताल–त्रिताल]

निजरूप इला मी दाऊं का। निज० ॥ ध्रु० ॥ सर्व चरित

मन सांगुनि येथुनि सुंदरिला गृहिं नेऊं का। निज० ॥ १ ॥

अरे, पण कदाचित् यादववीर अंगावर चालून येतील त्यांचें निवारण करण्यास आपणापाशीं शस्त्र नाहीं. काय करावें?

(इतक्यात सुभद्रा हातांत एक गाठोडें व धनुष्यबाण
घेऊन गुहेंतून बाहेर येते.)

सुभद्रा : महाराज, या गुहेंतील अगदीं शेवटल्या कोपऱ्यातील कोनाड्यांत मला हें सांपडलें. तेव्हां हें काय आहे तें पहावें.

(असें म्हणून गाठोडें व धनुष्यबाण अर्जुनापुढें ठेवते.)

अर्जुन : (आपल्याशीं) वाहवा ! वाहवा ! आतां मात्र दैव अनुकूल झालें खरें. हा माझा पोषाख व धनुष्यबाण असे, ज्या वेळीं मी हा संन्यास-वेष घेतला त्या वेळीं या गुहेंत एकीकडे ठेविले होते. तें माझ्या ध्यानांतही नसून योग्य प्रसंगीं माझ्या प्रियेलाच सांपडलें ! ही गोष्ट फार चांगली झाली. माझें धनुष्य माझ्या हातीं आलें. मी आता कोणासही जुमानणार नाहीं. (उघड) सुभद्रे, हे पदार्थ कोणा तरी राजपुत्राचे असावेत.

सुभद्रा : (गाठोडें सोडून सर्व वस्त्रें व भूषणें पाहून) यतिराज, हीं सुंदर भूषणें व वस्त्रें माझ्या दृष्टीखालून गेलीं असावींत, असें वाटतें; पण अमूकच प्रसंगीं हें काहीं आठवत नाहीं.

अर्जुन : तुझ्या त्या अर्जुनाची तर नव्हेत ! कारण तो वेषान्तर करून तीर्थयात्रेस गेला, असें मीं ऐकलें आहे.

सुभद्रा : (आपल्याशीं) याच्या शरीराची आकृति व बोलण्याचालण्याची ढब अगदीं त्याच्यासारखीच दिसत असून यांनीं आपली जी पूर्वाश्रमाची कथा सांगितली, त्यावरून तर मला एक विलक्षण आशा उत्पन्न झाली आहे, तर त्याबद्दलची खात्री करून घेण्याला असेंच केलें पाहिजे. (उघड) महाराज, मला एक इच्छा उत्पन्न झाली आहे, ती आपण पूर्ण केली पाहिजे.

अर्जुन : तुला आज निरिच्छ करून सोडतों. काय तें बोल म्हणजे झालें.

सुभद्रा : महाराज, मी आपणाला देवाप्रमाणें पूज्य मानून आपली सेवा करीत आहे आणि भक्त जसे आपल्या देवाला निरनिराळे पोषाख देऊन दर्शन घेतात, तद्वत् हा पोषाख आपणावर घालून आमलें दर्शन घ्यावें अशी मला इच्छा उत्पन्न झाली आहे.

अर्जुन : (आपल्याशीं आनंदानें) अरे हे प्रारब्धा ! जितकें मला दुःख दिलेंस तितका आज आनंदाचा दिवस आणलास ! (उघड) सुभद्रे; इच्छे-प्रमाणें होऊं दे. घटकाभर हा पोषाख मी तुजकरितां धारण करण्यास तयार आहें.

सुभद्रा : (हातांत धोतर घेऊन) तर मग हें वस्त्र आपण परिधान करावें.

अर्जुन : (कच्छ घालून वस्त्र परिधान करितो.)

सुभद्रा : आतां हीं सर्व वस्त्राभरणें आपणास घालतें. (असें म्हणून सर्व वस्त्रालंकार अर्जुनावर घालून अर्जुनाची समग्र मूर्ति पाहून चकित होऊन लाजते व एकीकडे तोंड करून आपल्याशीं) अगबाई, हे थेट माझ्या प्राण-वल्लभासारखे दिसतात, तर देवा, तेच असतील काय हे !—

पद– [मंजूळ बोले' या, चालीवर.]

मनेत्र गुंतले। लुब्ध झाले। ज्यावरि असे। चित्तांत सांचले।
तोचि आले। बाहेरी तसे। (चाल) नरवर हे काय बाई।
शुद्ध मन हें। साक्ष देई ॥ १ ॥

अग पण वेडे सुभद्रे, माणसासारखीं माणसें पुष्कळ असतात, तर केवळ रूपसादृश्यानें फसू नको.

अर्जुन : सुभद्रे, अशी एकीकडे तोंड करून का उभी राहिलीस? तुझा पोषाख सर्व घालून झाला?

सुभद्रा : (अर्जुनाकडे तोंड करून) सर्व झाला; पण अंगावर एक शेला पाहिजे तो कांहीं यात नाहीं.

अर्जुन : नाहीं तर नाहीं; मी आपली पहिली छाटीच अंगावर घेतों.

सुभद्रा : (आठवल्यासें करून आपल्याशीं) आता हा शेला द्यावा म्हणजे हेच जर प्राणनाथ असतील तर ओळखतीलच. (उघड) नको, नको, मजजवळ मघा मीं आणलेला शेला आहे तोच देतें. (असें म्हणून ती शेला देते.)

अर्जुन : (शेला उघडून आनंदानें) अरे काय तरी चमत्कार हा! ज्या शेल्यावर स्वतः कशिदा काढून मध्यें माझे नाव घालून माझ्या मातुलकन्येनें पूर्वी मला दिला होता तोच हा शेला. (चेष्टेनें) पण या स्त्रीपाशीं तो कसा आला हें कांहीं कळत नाहीं.

सुभद्रा : (लाजून खालीं मान घालून आनंदानें आपल्याशीं) खचित प्राणनाथच हे. (उघड) ती स्त्रीच आपली मातुलकन्या असेल म्हणून हा शेला आला असेल.

अर्जुन : (सुभद्रेजवळ जाऊन तिच्या स्कंधावर हात ठेवून) सुभद्रे, तूं काय म्हणतेस तें कांहीं मला कळत नाहीं.

सुभद्रा : (अर्जुनाचा स्कंधावरील हात काढून) मला इतके दिवस संशयांत ठेवलेलें अजून नाहीं का पुरें झालें?

अर्जुन : असो, तूं माझा अति प्रिय शेला मला दिलास याबकरितां तुजाही मी कांहीं बक्षीस देतों. ही घे रत्नमाळा. (असें म्हणून तिच्या कंठांत ती रत्नमाला घालतो.)

सुभद्रा : (माळा रेखून पाहून) अगबाई, जी माझ्या प्राणपतींनीं पूर्वी मला प्रेमानें दिली होती तीच ही रत्नमाला ! (चेष्टेनें) पण यांजपाशीं ती कशी आली असावी ? (असें म्हणून खालीं मुख करून हंसते.)

अर्जुन : हे मत्प्राणसंजीविनी प्रिये,

पद-[मुला साग नृपतीस०, या चालीवर.]

भूमि, जल, तेज, पवमान, नभ पांच हीं आदि तत्त्वें
करुनि साक्ष धरितों ।

(तिचा उजवा हात आपल्या हातांत घेऊन)

पाणि तुझा सखे वीर नर पार्थ हा धर्मकार्मीं
तुला आज वरितों । प्रिये सोडि सोडी आतां संशयातें ।
देई सखि गाढ आलिंगनातें । प्रिये सोडि० ॥

(असें म्हणून तिला आलिंगन देतो.)

सुभद्रा : (अर्जुनास आलिंगून, त्याच्या उरावर मान टाकून.)

पद-[जिनी केसरीलो, या गर्व्याच्या चालीवर, ताल-दादरा.]

बहुत छळियलें नाथा व्यर्थ शिणविलें ॥ धृ० ॥
लावियलें तुम्हां ध्यायाला । यतिवेषा ऐशा
वीरा आणिलें निंदास्पदतेला तें सारेंही विसरुनी
शेवटीं सौख्य दावियलें । बहुत० ॥ १ ॥

अर्जुन : (तिच्या हनुवटीस हात लावून) प्रिये, जें झालें तें फार चांगलें झालें कारण—

पद–[अबमोरि छांड दे, या ठुंबरीच्या चालीवर.]

सुविहित जाहलें । बहुत खुले भेट ही । जुळले रतिमदनापि
जसें । सुवि० ॥ ध्रु० ॥ जलद जडत जसें तप्त लोह तें ज्या
सुतप्ता विरहित अम्ही तसे । सुवि० ॥ १ ॥

तुला आणखी सांगतों, तुझें आमचें चरित्र असें चमत्कारिक झालें आहे कीं, पुढें तें कर्वीना नाटक करण्यास फार उपयोगी पडेल.

सुभद्रा : प्राणवल्लभा, कित्येक घडून आलेल्या गोष्टींबद्दल माझी कांहीं अकल चालत नाहीं. हा आपणांपाशीं असलेला शेला मजजवळ कसा आला आणि माझ्या कंठांतील रत्नमाला आपल्या हातीं कशी गेली ?

अर्जुन : प्रिये, यासंबंधीं मला जितकें ठाऊक आहे तितकें तुझ्या कानांत सांगतों. (तिच्या कानांत मागील गोष्ट सांगितल्याप्रमाणें करतो.)

सुभद्रा : तरीच त्या वनांत आपण मला भेटलां खरें; पण त्या वेळीं आपलें मुख रक्तानें भरल्यामुळें व मी अति दुःखांत असल्यामुळें आपणांस ओळखलें नाहीं. तरी पण मला थोडासा भास झाला. पण प्राणनाथ, ज्यानें मला वनांत आणलें, तो राक्षस कोण असावा ? आणि पुन्हां मी आपल्या मंदिरांत कशी पोहोंचलें हें कांहीं कळत नाहीं.

(तदनंतर राक्षस प्रवेश करितो.)

राक्षस : (हात जोडून) महाराज, सुभद्रादेवी दुर्योधनास प्राप्त न व्हावी म्हणून ऐन मुहूर्ताच्या वेळीं श्रीकृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांना घोर अरण्यांत आणिलें व त्यांच्या कंठांतील रत्नामालेसहित पत्राची थैली तेथें टाकून पुन्हा त्यांस त्यांच्या महालांत नेऊन ठेविलें.

सुभद्रा : अरेरे, कृष्णानें माझ्याकरितां इतकें केलें असून मीं त्याची निंदा पुष्कळ केली !

राक्षस : अर्जुनकाका व सुभद्राकाकी, या उभयतांच्या चरणीं हा बालक घटोत्कच वंदन करितो. (नमस्कार करतो.)

अर्जुन : अरे ! हा भीमपुत्र घटोत्कच ! ! ! बस्सा ये, मला आलिंगन

दे, (त्यास आलिंगून) बाळा, त्या प्रसंगीं तुझ्या शरीरांतून मीं रक्त काढिलें याबद्दल आता मला फार वाईट वाटतें.

राक्षस : काका त्याचें मला किमपि दुःख झालें नाहीं, उलट मला आनंदच वाटला.

अर्जुन : असो; तूं माझ्या कामीं इतका झटलास, याबद्दल तुझ्या पित्याला परमानंद होईल.

सुभद्रा : (पुनः अर्जुनास आलिंगून) प्राणनाथ, आपण दुसरी कांहीं तरी युक्ति करावयाची होती तें सोडून संन्यास घेऊन लोकानीं चेष्टा करायला साधन का बरें केलें.

अर्जुन : प्रिये, जें मी केलें तें तुझ्या सूचनेवरून केलें.

सुभद्रा : काय ? संन्यास घ्यायला मीं आपणांस सांगितलें ?

अर्जुन : हो हो—मी केवळ तोंडातोंडीं नाहीं सांगत, याबद्दल तुझा लेख दाखवीन— हें पाहा. या घटोत्कचानें तुझ्या कंठातील रत्नमाला ज्या थैलींत घालून तेथें टाकिली होती तिच्यात तुझ्या हातचें हें पत्र होतें. (पत्र तिच्या हातीं देतो.)

सुभद्रा : (पत्र वाचून पाहून) हें अक्षर माझ्या आक्षरासारखें आहे; पण हें मीं लिहिलें नाहीं.

(कृष्ण एकदम प्रवेश करतो.)

कृष्ण : ताई, तुला अर्जुनच पति मिळावा, असा बेत रचित होतों, त्याची जुळणी नीट होण्याकरितां तुझ्या अक्षरासारखें अक्षर काढून हें पत्र मीं लिहिलें समजलीस ?

(सुभद्रा लाजून अर्जुनाचे पाठीशीं उभी रहाते.)

कृष्ण : (अर्जुनाकडे तोंड करून) परम सायासानें पत्नी मिळविलेल्या माझ्या मित्राचा विजय असो.

अर्जुन : कृष्णा, तुझा हा गुप्त प्रसाद मला कळला नसल्यानें तुझी मीं निंदा केली त्याची तूं क्षमा करशीलच.

(असें म्हणून त्यास आलिंगितो. कृष्ण व पार्थ भेटतात.)

सुभद्रा : (कृष्णास नमस्कार करून व गहिंवरून) कृष्णा, तुझे मजवर उपकार किती झाले, हें कांहीं माझ्यानें सांगवत नाहीं.

कृष्ण : (तिला जवळ घेऊन डोळे पुसून) ताई, मी दुसऱ्याकरितां झटलों असतों तर उपकार झाले असते. अग माझें कर्तव्य मीं केलें, समजलीस.

सुभद्रा : अजून मोठें विघ्न तें आहेच. दादांची समजूत कशी करशील ?

कृष्ण : त्याविषयीं तूं काळजी करूं नको. आतां मी सांगतों असें करा. घटोत्कचा, तूंही अर्जुनाच्या यतिवेषाची सामग्री सर्व एकत्र बांधून या पर्वताच्या मूलप्रदेशीं नेऊन टाक आणि यांच्या मागेंच ऐस. आणि तसा प्रसंग पडलाच तर मी सांगितल्याप्रमाणें कर !

राक्षस : आज्ञा ! (असें म्हणून दंड-छाट्या आदिकरून घेऊन जातो.)

कृष्ण : पार्था, तूं सुभद्रेसहवर्तमान हळूहळू पूर्वस्थळीं ये. मी पुढें जातों. (निघून जातो.)

अर्जुन : प्रिये, आता आपल्या मार्गानें जाऊं; चल, एकवार बलरामाला भेटून राजरोस होऊं.

सुभद्रा : चलावें. (उभयतां कांहीं चालतात.) माझ्या उरांत कशी धडकी भरली आहे, कारण त्याचा कोप फार भयंकर आहे.

अर्जुन : (अवज्ञेनें) अग जा, काय करणार आहे तो ? माझ्या हातांत धनुष्य असलें म्हणजे यमालाही मी भिणार नाहीं.

(दोघे निघून जातात. पडद्यांत ' अरे धांवा, पळा ' असा गलबला होतो—हा विष्कंभक – तदनंतर गलबला श्रवण करीत हातांत गदा घेऊन बलराम प्रवेश करतो.)

बल० : (आपल्याशीं) अरे; कांहीं कारण नसतां या वेळेस गलबला कसला होत आहे ? कोण आहे रे तिकडे ?

(हात जोडून लंबकूर्च नांवाचा राक्षस प्रवेश करितो.)

लंब० : (हात जोडून) सरकार, एक मोठी दुःखकारक वार्ता आहे. आपणांस सांगितल्यावांचून निर्वाह नाहीं.

बल० : (घाबरून) अरे, असें काय झालें, तें बोल. बोल—

लक्ष्म० : महाराज, सुभद्राताईसाहेबांना घेऊन तो दांभिक यति पळून गेला.

बल० : (कोपानें त्याच्या अंगावर धांवून जाऊन) अरे निर्लज्जा, निर्बल्या, नपुंसका, ही गोष्ट होईपर्यंत तूं आणि तुझ्या हाताखालचे ते सहस्र पाहारेकरी निजले होते कीं मेले होते रे ? थांबा हरामखोरांनो, या अपराधाबद्दल तुम्हां सर्वांस तोफेच्या तोंडीं बांधून टाकतों. अरे, तो कृष्ण कुठें आहे ? कोण आहे रे, माझा रथ तयार करून लवकर आणा——

श्लोक—अनुष्टुप्

घालीन पालथी पृथ्वी । स्वर्ग पाडीन खालती
बघतों जातसे कोठें । दुष्ट चांडाल तो यती ॥

(तदनंतर कृष्ण प्रवेश करतो.)

कृष्ण : दादा, इतकें संतापायला काय झालें तरी काय ?

बल० : काय ! तुला अद्याप कळलेंच नाहीं ? तो यति म्हणे सुभद्रेला घेऊन पळून गेला !

कृष्ण : हें भविष्य मीं पूर्वींच केलें होतें; पण आपण कुठें ऐकलेंत !

बल० : (कृष्णाकडे तोंड करून रागानें) कृष्णा, हें सर्व कपट तुझें आहे असें मी पक्कें समजतों. तूं ज्या त्या माझ्या बेतांत विघ्न करतोस. जाऊं दे, मलाही कंटाळा आला. नको तें राज्य आणि नको तो प्रपंच. मी संन्यास घेऊन कोठें तरी निघून जातों ! कोण आहे रे, माझ्या संन्यासाची तयारी करा !

(इतक्यांत हातांत यतिवेषाची सामग्री घेऊन एक चाकर प्रवेश करतो.)

चाकर : हा घ्यावा महाराज यतीचा वेष.

बल० : अरे वा, कृष्णा मी संन्यास घेऊन लवकर निघून जावें म्हणून किती तयारी ठेवली आहेस तरी ही !

कृष्ण : दादासाहेब, तो काय म्हणतो हें पुरतें ऐकून घेतल्यावांचून टीका करूं नये.

बल० : (तुच्छतेनें) तूंच घे ऐकून काय म्हणतो तें.

कृष्ण : (चाकरास) काय रे, काय म्हणतोस तें नीट सांग.

चाकर : ऐकावें महाराज. सेनापति सात्यकीमहाराज ताईसाहेबांच्या शोधाकरितां हिंडत असतां पर्वताच्या मूलप्रदेशीं हा यतिवेष पडलेला सांपडला. तो मजकडे देऊन त्यांनीं मला पुढें पाठविलें. मागून ते स्वतः सर्व वृत्तान्त समजून घेऊन येत आहेत.

(इतक्यांत सात्यकी प्रवेश करितात.)

सात्यकी : उभयता सरकाराचा विजय असो. महाराज, आनंदकारक वर्तमान निवेदन करण्यास आलों आहें.

बल० : (शांत होऊन) वत्सा, बोल, बोल लवकर.

सात्यकी : सुभद्राताईसाहेबांस एका सुंदर तरुण राजपुत्रानें सोडविली व त्यांसहवर्तमान तो या पर्वतावरून खालीं उतरून येत आहे. त्यानें त्या दांभिक यतीस शिक्षा करून त्याचा वेष काढून घेऊन या पर्वताखालीं टाकून दिलेला मला सांपडला, तो तर पाहाण्याकरिता पुढें मी पाठवून दिलाच होता.

बल० : बरें सात्यकी, तो तरुण राजपुत्र कोण असावा, असें तुला वाटतें ?

सात्यकी : मीं त्याला दुरून पाहिलें असल्यामुळें अमुकच असें सांगतां येत नाहीं, पण बहुशः तो राजा दुर्योधन असावा, असें मला वाटतें.

बल० : कोणीही असो, असा ज्यानें मजवर उपकार केला त्याला मीं आपली सुभद्रा अर्पण केली.

कृष्ण : दादा, विचार करून बोला; दुर्योधनास वचन गेलेलें आहे.

बल० : अरे, तो दुर्योधन असला तर बरेंच झालें. नसला तरी तो माझा शिष्यच आहे, त्याची समजूत मी हवी तशी करीन. सात्यकी, तूं लवकर जा, आणि त्या राजपुत्रास सुभद्रेसह इकडे घेऊन ये. मी त्याला भेटण्याविषयीं अति उत्सुक झालों आहें.

सात्यकी : आज्ञा. (असें म्हणून आंत जाऊन सुभद्रा व अर्जुन यांजसह प्रवेश करून) असें इकडे यावें. हे सरकार आपणास भेटण्याविषयीं उत्सुक झाले आहेत.

बल० : (दोन पावलें पुढें होऊन) शाबास ! वीरशिरोमणे, शाबास ! तूं केलेल्या उपकाराबद्दल ही माझी प्रिय भगिनी सुभद्रा मीं तुला अर्पण केली. (अर्जुनास ओळखून) अरेरे ! घात झाला ! न जाणतां मीं दिलेलें वचन कांहीं खरें नव्हे. (रागानें) अरे चांडाळा, अधमा, पार्था ! अशा कपटानें सुभद्रा मिळवूं पहातोस काय ! तर सुभद्रेबद्दल घे या गदेचा प्रहार !

(गदाप्रहार करण्याकरितां अर्जुनावर जातो तों गर्गमुनि येऊन बलरामाचा हात धरितात.)

गर्गा० : हां हां ! बलरामा, वचनभंग करूं नकोस. शुद्धीवर ये. शुद्धीवर ये. अरे अर्जुनाचा घात करून भगिनीला वैधव्य आणणार की काय ?

बल० : (गदा फेंकून देऊन) तर महाराज, ती गदा घेऊन माझ्या डोक्यांत घालावी.

गर्गा० : रामा तूं महाज्ञाता असून असें काय बरें वेड पांघरतोस ? तुझा मजवर विश्वास आहे की नाहीं ? मी कांहीं तुमचें अकल्याण होऊं देणार नाहीं.

बल० : गुरुराज, आपलें वचनामृत प्राशन करितांच माझा सर्व संताप नाहींसा होऊन मी शान्त झालों.

गर्गा० : ऐक तर. सुभद्रेला अर्जुनच पति योग्य आहे आणि अर्जुनाला सुभद्रा ही योग्य आहे. यदुपांडूंचा जो पूर्वापार संबंध चालत आला आहे तो तसाच चालावा, अशी मी सर्वेश्वरापाशीं प्रार्थना करितों.

बल० : (शान्त होऊन) मी आपल्या इच्छेविरुद्ध वागणार नाहीं.

गर्गा० : तर मग सुभद्रेचा हस्त अर्जुनाच्या हातांत मजदेखत घाल, आणि अर्जुनावरील राग सोडून देऊन त्यावर लोभ कर.

बल० : ठीक आहे, गुरूंची आज्ञा प्रमाण.

गर्गा० : पार्था, तूं बलरामास नमस्कार कर.

अर्जुन : आर्या, मी आपणास अभिवादन करितों. (नमस्कार करितो)

बल० : (सुभद्रेचा हात धरून अर्जुनास) वत्सा,

[साकी पूर्वार्ध]

हा भगिनीचा कर मी तव करिं धनंजया हे दिधला ।

अर्जुन : (उत्तरार्ध म्हणतो.)

अत्यादरपूर्वक मीं याचा स्वीकार पहा केला ।

कृष्ण : (साकीचा शेवट करतो)

नांदा सौख्यभरें ॥ शोभो कुल तव सत्कुमरें ॥

(इतक्यांत रुक्मिणी प्रवेश करते.)

रुक्मिणी : वन्सं, माझ्याशीं अबोले धरलेला आतां तरी सोडाल ना. शेवटीं संन्याशालाच वरिलेंत पण !

सुभद्रा : (खालीं मान घालून लाजून) वहिनी, आतां बोलशील तितकें थोडें आहे.

गर्ग० : पार्था, तुझे सर्व हेतु परिपूर्ण झाले. पण आणखी कांहीं इच्छा असली तर माग.

अर्जुन : महाराज, आपल्या कृपेनें सर्व मनोरथ पूर्ण झाले. आतां काय मागूं ? तथापि भगवंताच्या मनातून देण्याचें असेल तर हें भरतवाक्य असो—

श्लोक—पृथ्वी छंद.

वसो नृपतिच्या मनीं सद्‌वता समाबुद्धि ती ॥
प्रजाजनहि सुधर्मे करून आत्मदेशोन्नति ॥
सुकाव्यरचनीं असो सुलभ ती कवींना मती ॥
स्वयंभु सकळां जनां निपजवो सुकाव्यीं रती ॥

गर्ग० : (वर हात करून) तथास्तु !

(असें म्हटल्यावर सर्व निघून जातात.)

पांचवा अंक समाप्त

● ● ●

नाटककर्त्याची ईश्वरास प्रार्थना

रणधीरा श्रीवरवरदगणपकुमरा ॥
निखिलसुरामरण ॥ रण० ॥ धृ० ॥

मारहरा विबुधवरा मोदकरा बहुगुणगंभीरा ॥
भस्मधरा विनतपरा कलितगरा सुखनिकरा ॥
सुगिरा सुखरा हृतकालकृतदरा श्रुतिशिखरसुविहारा ॥
ने मां तूं हा पातेतनिजघरा तुजाचे शरण ॥ रण० ॥ १ ॥

दिग्वसना पुरमथना शिखिनयना पदनतसंस्थाना ॥
वृषवहना मुदितमना भवशमना कलिदमना ॥
स्वजनाकलना श्वशुराध्वरलवना स्थितिलयजन्यवसाना ॥
भो ताता तूं चुकवि शिवहरा जननमरण ॥ रण० ॥ २ ॥

वेदनुता श्रमरहिता बोधरता हिमनगजामाता ॥
योगजिता बहुवनिता रजताखिता सुखभरिता ॥
वनितासहिता तव किंकर लवता करि सुखावि बळवंता ॥
श्री की भू ती प्रिय न मज जरा तवाचि चरण ॥ रण० ॥ ३ ॥

आमचीं प्रकाशनें

१	चित्रा	(कथासंग्रह)	र. गो. सरदेसाई	२
२	सुरसुरी	,,	,,	१॥
३	जीवनसंग्राम	,,	अमरेंद्र	२
४	मंदज्योति	,,	य. ह. कटककर	१॥
५	श्रावणांतल्या विजा	,,	बाळशंकर देशपांडे	१॥
६	तुटलेले तारे	(लघुनिबंध)	अनंत काणेकर	१॥
७	राखेंतले भिकारी	,,	,,	१॥
८	अनिर्बंध जीवन	(कादंबरी)	मु. गो. देशपांडे	३
९	आसरा	(कथासंग्रह)	र. वा. दिघे	३
१०	ताजमहाल	,,	,,	३॥
११	लाडकी लक्ष्मी व इतर गोष्टी		ना. सी. फडके	२
१२	चंद्रा व इतर गोष्टी		,,	२
१३	माझ्या साहित्यसेवेंतील स्मृती		,,	२॥
१४	अल्ला हो अकबर	(कादंबरी)	,,	६
१५	काल व आज	,,	रा. म. किर्तने	१
१६	पिवळा बंगला	,,	वि. वि. बोकील	१
१७	ऐकावें तें नवलच	,,	,,	१
१८	चल पुढें	,,	,,	२
१९	दोन तरुण व दोनच तरुणी	,,	,,	२
२०	आणि त्यांनीं संसार केला	,,	,,	३॥
२१	बापूचें घड्याळ	(कथा)	,,	१
२२	नैनीच्या तुरुंगांत	(रोजनिशी)	विजयालक्ष्मी पंडित	२
२३	रेघोट्यांचें दैवत	(कथा)	य. गो. जोशी	२
२४	पेटती मशाल	(कादंबरी)	प्रो. रतनलाल वी. शाह	४
२५	साहित्य-सुवर्ण	(लेख)	प्रो. रा. कृ. लागू	२
२६	स्वप्न	(कथासंग्रह)	पु. भा. भावे	१
२७	नामसुधा वेणुसुधा व बालसुधा		वामन पंडित	२

आमचीं प्रकाशनें

२८	धाडसी झुंझार	माणिक परदेशी	१
२९	विषारी बाण	,,	१
३०	आमचें स्त्री-जीवन (प्रबंध)	वसुंधरा पटवर्धन	३
३१	तरुणींचे प्रश्न ,,	सौ. मालती दांडेकर	४
३२	दूरदेशच्या प्रीतिकथा	,,	२॥
३३	ओढ (कादंबरी	शांता ज. शेळके	४
३४	ध्यास (कथासंग्रह)	पु. भा. भावे	४
३५	अकुलिना (कादंबरी)	,,	३
३६	सुगंधी फुलें	प्रो. श्री. म. माटे	१॥
३७	पुनर्जन्म (नाटिका)	य. य. माळी	॥
३८	नवें क्षितिज ,,	,,	॥
३९	चाफेकर नी रानडे फटका	बॅ. वि. दा. सावरकर	।=
४०	छोटी नली (कादंबरी)	सुशील परभृत	२॥
४१	धूम्रतरंग (गुजगोष्टी)	प्रो. देशपांडे	२
४२	असं पाहा (कथासंग्रह)	ना. वि. कुलकर्णी	२
४३	प्रेमिकांशीं हितगुज (प्रबंध)	स. रा. महाजनी	२
४४	वसईची मोहीम ,,	य. न. केळकर	[illegible]
४५	ऐतिहासिक पोवाडे	,,	२
४६	उपहासिनी (काव्य)		२
४७	संगीत सौभद्र	कै. अण्णा किर्लोस्कर	१॥
४८	**Solid Geometry**	Prof L. V. Gurjar	3/2
४९	**Reference Tables**	,, ,,	0/8
५०	**Practical Physics**	Prof D. S. Jog	3/8

कॉन्टिनेंटल बुक सर्व्हिस

६२६ शनवार पुणें २.